

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

ХИДИРОВ ШОХРУХ ЗУЛПИҚОРОВИЧ

**ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ АКТИВЛАРИ ВА ПАССИВЛАРИ АУДИТИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ.**

Мутахассислик: 5А341903 - “Банк аудити”

Магистрлик академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: проф. Э. Эгамов

Тошкент – 2012

**Диссертация Тошкент молия институти “Банк ҳисоби ва аудит”
кафедрасида бажарилган**

Илмий раҳбар:

проф. Э. Эгамов

Расмий оппонент:

и.ф.н., доц. Б. Бобоев

Кафедра мудири:

и.ф.н., проф. Т.М. Каралиев

МУНДАРИЖА

Кириш

I БОБ. Тижорат банклари актив ва пассивлари аудитининг моҳияти ва унинг банк фаолиятида тутган ўрни.

- 1.1** Тижорат банкларда аудит тушунчасининг иқтисодий моҳияти ва мамлакатимизда унинг ҳуқуқий асослари.
- 1.2** Тижорат банклари активлари ва пассивлари аудитида банк ички аудитининг ўзига хос хусусиятлари.
- 1.3** Тижорат банклари актив ва пассивлари аудитининг хориж тажрибаси ва ундан республикаимизда фойдаланиш имкониятлари.

II БОБ. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида актив ва пассивлар аудитининг амалий ҳолати таҳлили

- 2.1** Тижорат банкларда актив ва пассивлар аудитини амалга ошириш тартиби (ички аудитда).
- 2.2** Тижорат банклар активлари аудити таҳлили.
- 2.3** Тижорат банклар пассивлари аудити таҳлили.

III БОБ. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида тижорат банклари актив ва пассивлари аудитини такомиллаштириш йўллари

- 3.1** Тижорат банкларда актив ва пассивларини аудит қилишда мавжуд муаммолар.
- 3.2** Тижорат банклари актив ва пассивлари аудитини такомиллаштириш йўллари.

Хулоса ва таклифлар

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

К и р и ш

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида иқтисодиётнинг бозор талабларига мос келадиган халқ хўжалигининг барча тармоқларида чуқур таркибий ўзгаришлар юзага келди.

Жумладан Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: «Устивор вазифа банк молия тизимларидаги ислохотларни чуқурлаштириш»¹.

Шуни таъкидлаш жоизки, давлатимиз мустақиликка эришганидан буён республикамиз ҳукумати томонидан банк тизимини ислоҳ қилиш, унинг инфратузилмасини ривожлантириш ва банк хизмати кўрсатишни жаҳон андозаларига етказиш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Иқтисодий муносабатлардаги янгиликлар энг аввало банк тизимини бозор талабларига жавоб берадиган ҳолда қайта қуришни талаб этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «.... кредит ва молия муассасалари, бошқа тузилмалар том маънода шакллантирилмас экан, улар тўла куч билан ишламас экан биз иқтисодиётимизни очиқ эркин, энг муҳими масарали, қисқа қилиб айтганда, ҳақиқий бозор иқтисодиётига айлантира олмаймиз»².

Ҳозирда барча жумладан, чет эл инвесторлар томонидан республикамиз тижорат банкларига қизиқиш ниҳоятда ортиб бормоқда ҳамда бунинг натижасида инвесторлар манфаатларининг кафолатланганлиги яъни, улар учун аввало иқтисодий манфаат бирламчи эканлигини инобатга оладиган бўлсак, аввало тижорат банклари фаолияти барқарорлиги ва рентабеллигини қуриш учун уларга бевосита тижорат банклари актив ва пасивларини аудити натижалари билан қизиқиш табиий ҳол албатта. Тижорат банкларининг кўплиги ўзаро рақобатни кучайтиради ва мижозлар учун қайси банкда ҳисоб рақамларини очишга танлов яратади.

¹ И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлис қонунчилик палатаси ва сиёсатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2005 йил 28 январ

² И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда.Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маъруза 1999 йил 14 апрел. Тошкент Ўзбекистон, 1999 й..

Банк тизимини тижоратлашуви, молия институтлари орасида рақобатни кучайиши ривожланган мамлакатларда банкларнинг орттирган тажрибасини билиш ҳамда амалиётда қўллаш заруратини келтириб чиқаради.

Бу эса уларнинг фаолиятида актив пасивларининг ҳар лаҳзалик аудитини доимо ҳамроҳ бўлишини тақозо этади.

Шунинг учун ҳам тажрибага таяниб таниқли банкирлар банк ишининг асоси бу банк аудитидан иборат эканлигини таъкидлайдилар.

Тижорат банклари актив ва пасивлари аудити, уни такомиллаштириш масалалари бўйича Республикамиздаги иқтисодчи олимлар ва мутахассислар ўз илмий тадқиқотларини олиб боришган. Шунга қарамасдан ушбу мавзуда ҳали ҳам ўрганилиши керак бўлган муаммо, саволлар ва тадқиқот объектлари мавжуд.

Тадқиқотлар жараёнида Республикамиз олимларининг илмий ишларидан фойдаланиб ҳамда улардаги фикр мулоҳазалар асосида хулосалар қилинди.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Тижорат банклари актив ва пасивлари аудити моҳиятини, назарий асосларини таҳлил қилиш, рискларни таснифлаш, рискларни баҳолаш ва бошқариш усулларини аниқлаш, банк актив ва пасивлари аудити утказишда хориж тажрибасини ёритиш ва уларни амалиётга жорий этиш муаммоларини ўрганиш илмий ишнинг асосий мақсадларидан биридир. Профессионал банк хусусияти билан боғлиқ аудитни утказиш муаммоларини кўрсатиб бериш, банк методикаларини мукамал усулларини кўрсатиб бериш ҳамда актив ва пасивлари аудити утказишда банк аудити истикболини аниқлаб бериш ва бошқалардан иборат.

Шундай қилиб мазкур ишда Тижорат банклари актив ва пасивлари аудити, уни такомиллаштириш истикболлари кўриб чиқилади.

Тадқиқотнинг предмети Тижорат банклари актив ва пасивлари аудити, уни такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган муносабатлар

магистрлик ишида илмий тадқиқотнинг объекти ҳисобланади. Илмий тадқиқот сифатида Тижорат банклари актив ва пассивлари аудити, уни такомиллаштиришни амалга ошириш бўйича қилинаётган ишлар тадқиқотнинг предмети ҳисобланади.

Тадқиқотнинг назарий ва услубий асоси. Магистрлик ишининг назарий асосини Ўзбекистонлик ва хорижий иқтисодчи олимларнинг банк актив ва пассивлари аудити, уни такомиллаштириш йуллари билан боғлиқ илмий ишлари ва фикрлари ташкил этади.

Актив ва пассивларни таҳлил қилишда ҳамда магистрлик ишининг предметини тадқиқ қилиш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Қонунларидан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонларидан, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларидан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг йўриқномаларидан, ОАТ «Алоқабанки»нинг йиллик, чораклик ҳисоботларидан фойдаланилди ва шу асосда амалга оширилди.

Магистрлик ишининг методологик асослари бўлиб илмий билишнинг диалектик методи, шунингдек етакчи мутахассисларнинг илмий изланишлари хизмат қилади.

Тадқиқотнинг илмий-амалий асоси бўлиб, банклар актив ва пассивлари аудитини банк амалиёти тизимига таъсири доираси тартибга солиб ўрганиш натижасида амалий таклифлар киритиш.

Магистрлик ишининг амалий аҳамияти, бўлиб реал воқелик ва аниқ амалиёт маълумотларига асосланган таклифларни банк ички фаолияти доирасида ҳамда банкларни мижозлар билан муносабатларида қўллаш мумкинлиги ва бу ўринда қонуний, тенг ҳуқуқли ҳамкорликни амалга ошириш натижасида уларнинг даромадлилик даражасини ва иқтисодиётдаги салмоғини ошириш ва маблағлардан самарали фойдаланишни таъминлаш ҳисобланади.

Магистрлик ишининг аҳамияти ва таркиби. Магистрлик иши кириш, 3 та бобни ўз ичига олувчи 8 параграф, хулосалар ҳамда фойдаланилган

адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишдаги жадвал, схема ва иловалар амалий маълумотлар таҳлил асосида келтирилган.

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, унинг ўрганилганлик даражаси, ўрганиш услублари, илмий янгиликлари ва амалий аҳамияти тўғрисида тўхталиб ўтилади.

Магистрлик ишининг «Тижорат банклари актив ва пасивлари аудитининг моҳияти ва унинг банк фаолиятида тутган урни» деб номланган биринчи бобида аудит тушунчасининг моҳияти, унинг ҳуқуқий асослари, актив ва пасивлар аудитини утказишнинг хориж тажрибаси ва ундан амалиётда фойдаланиш назарий жиҳатдан таҳлил қилинган.

Магистрлик ишининг «Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида актив ва пасивлар аудитининг амалий ҳолати таҳлили» деб номланган иккинчи бобида банк фаолиятида тижорат банкларда ички аудитда актив ва пасивлар аудитини амалга ошириш тартиби, тижорат банклари активлари аудити таҳлили, тижорат банклари пасивлари аудити таҳлили асосида чуқур ёритилган.

Магистрлик ишининг «Жаҳон молиявий – иқтисодий инкирози шароитида тижорат банклари актив ва пасивлари аудитини такомиллаштириш йуллари» деб номланган учинчи бобида эса жаҳон молиявий – иқтисодий инкирози шароитида тижорат банклари актив ва пасивлари аудитида мавжуд муаммолар ва уларни бартараф этиш истикболлари ёритилган.

Магистрлик ишини хулосалар қисмида уни ёзиш жараёнида қилинган асосий хулосалар ва таклифлар ўз аксини топган.

**I БОБ. Тижорат банклари актив ва пасивлари аудитининг
моҳияти ва унинг банк фаолиятида тутган ўрни**

**1.1. Тижорат банкларда аудит тушунчасининг иқтисодий
моҳияти ва мамалакатимизда унинг ҳуқуқий асослари**

Барчамизга маълумки, тижорат банклари фаолиятига реал баҳо бериш ва омонатчилар, кредиторлар ва инвесторларнинг банк фаолияти тўғрисида аниқ маълумотларга эга бўлишларида аудит текширишлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Аудит тушунчаси - хўжалик субъектлари фаолиятининг якунларини ҳолисона баҳолаш бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқдир. Чунки режали хўжалик юритиш усулида тўла мустақил бўлмаган корхоналарни аудит қилишга зарурият йўқ бўлиб, уларни тафтиш қилиш керак эди. Шунинг учун барча давлат вазирликларида тафтиш бошқармаси мавжуд бўлиб, бу бошқармалар режали хўжалик юритишда муҳим роль ўйнаган.

Давлат банки тизимида ҳам тафтиш бошқармаси мавжуд бўлиб, барча давлат банки бўлимлари йилда бир марта режали тафтиш қилинар эди. Бундан ташқари, айрим масалалар бўйича режадан ташқари тезкор текширувлар ташкил қилинган.

Аудит атамаси латинча «audit» эшитмоқ сўзидан олинган бўлиб, турли мулк шаклидаги корхона ва ташкилотларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш, молиявий ҳисоботларининг ҳаққонийлигини текшириш жараёнини англатади.

Аудит мустақил назорат қилувчи тадбиркорлик субъекти сифатида хўжалик субъекти томонидан берилаётган молиявий ахборотларнинг ҳақиқийлигини тасдиқлайди. Ундан кутилаётган мақсад хўжалик субъекти фаолиятининг барча қирралари бўйича фактларни йиғиш ва баҳолаш, ҳисоботларни текшириш, уларнинг меъёрий ҳужжатларга мос равишда бажарилган ёки бажарилмаганлигини текширишдан иборат.

Аудит олиб бориш тартиби ҳукумат қарорлари ва идоравий йўл - йўриқлар билан тартибга солинади ёки йўналтирилади, фаолиятнинг муайян

қирраларидаги оғишларни вақти-вақти билан назорат этиб туради. Асл ҳужжатлар ва бухгалтерия қайдлари, нақд пул воситалари, материал-хом ашё қийматини диққат ва эътибор билан комплекс равишда ўрганади. Молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлиги бўйича ўз фикрини билдиради. Молия хўжалик фаолиятини таҳлил қилади, актив ва пасивларини баҳолайди.

Мижознинг молиявий ҳолатини яхшилаш, инвесторлар, кредиторларни жалб этишга ёрдам беради, молия, солиқ ва бошқа соҳаларга маслаҳат беради. Аудит хулосаси барча жисмоний ва юридик шахслар учун, ҳокимият ва суд идоралари учун ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Бу хулоса матбуотда ҳам эълон қилиниши мумкин. Аудитнинг тафтишдан асосий фарқи ҳам мана шунда. Режали хўжалик юритиш усулида иқтисодий молиявий жиҳатдан тўла мустақил бўлмаган корхоналарни аудит текширувларидан ўтказишга зарурат туғилмас эди. Чунки, уларни тафтиш қилишнинг ўзи етарли эди. Шунинг учун барча вазирлик, идораларда тафтиш бошқармалари фаолият юритарди.

Давлат банки тизимида ҳам тафтиш бошқармаси мавжуд бўлиб, барча давлат банки бўлимлари йилида бир марта режа асосида тафтиш қилинар эди. Бундан ташқари айрим масалалар бўйича кўзда тутилмаган тезкор текширувлар ташкил этиларди. Ўзбекистонда аудитнинг таркиб топиши мисолсиз тарихий ўзгариш бозор иқтисодиётига ўтиш билан изоҳланади. Чунки бозор иқтисодиётида тадбиркорлик субъектини бошқариш вазифаси профессионал менежерлар қўлига ўтди, натижада ташкилот молиявий ҳолатини мустақил назорат қилишга эҳтиёж тугилди. Капиталларни жамлашда акциялаштириш, қимматли қоғозлар бозорининг ривожланиши, корпаратив бошқарув тизимининг йўлга қўйилиши мустақил молиявий экспертиза натижалари ошкоралигини таъминлаш заруратини туғдиради. Чунки молиявий ҳисоботлар ташкилот билан алоқада бўлган барчани раҳбарлар, ходимлар, мијозлар, мулкдорлар, кредиторлар, инвесторлар, давлат ва ҳокимият органларини мустақил аудиторлар тасдиқлайдиган ахборотлар қизиқтиради, ҳисоботлар бошқа ташкилотларнинг банклар билан

ҳамкорлик қилиши учун ишонч уйғотади. Бинобарин мамлакатимизда аудит турли гуруҳларнинг қизиқиши ва талабларига жавоб тариқасида пайдо бўлди. Давлат эса, аудитнинг ривожланиши ва такомиллашиши учун барча чораларни кўриб бормоқда.

Тижорат банкларида ўтказилаётган аудиторлик текширишлари сифати ва таъсирчанлигини ошириш, ташқи аудит фаолиятини такомиллаштириш, аудиторлик фирмалари ўртасида эркин ва соғлом рақобат муносабатларини кучайтириш ҳамда аҳоли ва сармоядорларнинг банк тизимига бўлган ишончини янада ошириш мақсадида 1996 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк аудити тизимини ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида”ги Фармони қабул қилинган эди.

Мазкур фармон талабларини бажарилишини таъминлаш ва Республикада банк аудитини мустаҳкамлаш мақсадида ўтган давр мобайнида Марказий банк томонидан бир қатор ишлар амалга оширилди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси банк тизимига кирувчи тижорат банклари аудитини ўтказиш борасидаги ишларни мувофиқлаштириш мақсадида тижорат банкларига лицензиялар бериш ва улар фаолиятини тартибга солиш департаменти таркибида “Аудитни мувофиқлаштириш бўлими” ташкил этилди.

Шунингдек, мазкур Фармонга мувофиқ тижорат банкларида аудит текширувларини ўтказиш, аудиторлик фирмалари ва аудиторларга банкларда аудит ўтказишга рухсат беришнинг ҳуқуқий асосларини яратиш мақсадида Марказий банк томонидан “Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг банк аудитини ўтказишга қўядиган талаблари тўғрисида”ги, “Банк аудитини ўтказиш ҳуқуқини берувчи сертификатни бериш, бекор қилиш ва аудиторларни малака аттестациясидан ўтказиш тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси банк аудитини ўтказиш учун сертификат бериш ва аудиторларни малака аттестациясидан ўтказиш комиссияси тўғрисида”ги Низомлар ишлаб чиқилди.

Бундан ташқари “Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида ички аудит хизмати тўғрисида Низом” намунаси ишлаб чиқилди.

“Ўзбекистон Республикаси Марказий банки аудитини ўтказиш учун сертификат бериш ва аудиторларни малакаси бўйича аттестация комиссияси” тамонидан қуйидаги халқаро аудиторлик консалтинг фирмаларига банк аудитини ўтказиш ҳуқуқини берувчи тегишли сертификатларни берган:

1. “Куперс энд Лайбранд” (2-сонли сертификат (лицензия) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1996 йил 14 ноябрда берилган);

2. АОЗТ “Делойт энд Туш” (3-сонли сертификат (лицензия) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1996 йил 14 ноябрда берилган);

3. “Артур Андерсен” (4-сонли сертификат (лицензия) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1996 йил 14 ноябрда берилган);

4. “ Эрнест энд янг” (5-сонли сертификат (лицензия) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1996 йил 30 декабрда берилган);

5. “Кей Пи ЭМ Джи” (6-сонли сертификат (лицензия) Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1996 йил 30 декабрда берилган);

Ушбу аудиторлик фирмалари банк ва молия соҳасида консалтинг хизматлари кўрсатиш ва аудит ўтказиш бўйича дунёда етакчи ўринларни эгаллар эди.

Бундан ташқари “Узбанкаудит” акционерлик жамиятига 1996 йил 3 октябрда банк аудитини ўтказиш ҳуқуқини берувчи 1-сонли сертификат (лицензия) ва 4 та аудиторга малака сertiфикати берилган.

Тижорат банкларида аудит текширувлари ўтказиш учун жаҳон банки мутахассислари билан биргаликда техник топшириқлар ишлаб чиқилган эди ва бу техник вазифалар Марказий банк бошқарувида 1997 йил 10 майда тасдиқланди.

Марказий банк бошқаруви топшириғига мувофиқ мутахассислар томонидан банк аудитини ўтказиш хусусида тузиладиган шартномаларнинг намунаси ишлаб чиқилди ва 1996 йил 16 декабрдаги 416-сонли фармойишига асосан аудиторлик фирмалари билан тижорат банкларида аудит ўтказиш

учун шартномалар тузиш комиссияси тузилди. Чунки Президент Фармонларига мувофиқ тижорат банкларини халқаро аудитдан ўтказиш билан боғлиқ барча харажатлар Марказий банк ҳисобидан амалга оширилиши керак эди.

Президент фармонини бажариш борасида Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларини гуруҳларга, аудитор фирмаларига тақсимлаш, ҳамда уларда операцион аудит ўтказиш учун ташқи аудиторларга бериладиган техник топшириқларни ва аудиторлик хизматига ҳақ тўлаш тўғрисида 1997 йил майда Марказий банк бошқарув қарори қабул қилинган эди.

Аудиторлик фирмаларига ва аудиторларга банкларда аудит ўтказиш учун Марказий банк томонидан бериладиган сертификатларни олиш тартибини янада такомиллаштириш ҳамда тижорат банкларида аудит текширувларини банк назорати бўйича халқаро Базель комитети талабларига мувофиқлаштириб, амалиётга янгича мазмунда жорий этиш мақсадида Жаҳони банк экспертлари иштирокида 1998 йилда мазкур меъёрий ҳужжатлар қайта ишлаб чиқилди.

Хусусан, Марказий банкда фаолият кўрсатган “Барентс групп - ЛЛС” консалтинг фирмаси маслаҳатчилари билан ҳамкорликда Марказий банк мутахассислари томонидан “Ўзбекистон Республикасида банкларни аудит қилиш тўғрисида”ги Низом, “Тижорат банкларининг ички аудитига қўйиладиган талаблар” ишлаб чиқилиб, Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтказилди.

Ушбу меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқилиши тижорат банкларида ўтказилаётган ички ва ташқи аудит текширувларини Марказий банк томонидан тартибга солиш жараёнини анча яхшилади.

Тижорат банкларида сифатли аудит текширувларини ўтказилишини таъминлаш мақсадида Марказий банк томонидан Жаҳон банки мутахассислари билан биргаликда ташқи аудит текширувларини ўтказишга техник топшириқлар ишлаб чиқилиб, барча аудиторлик фирмалари ва тижорат банкларига етказилди.

Шунингдек, республикада хизмат кўрсатаётган тижорат банклари фаолиятига реал баҳо бериш, банк тизимида бўлган ишончни мустаҳкамлашда, банкларда аудиторлик текширувлари сифати ва таъсирчанлигини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлигини холисона таҳлил этилишини таъминлаш ва аудит текширувларини халқаро андозалар даражасида ташкил этиш мақсадида Марказий банкнинг “Ўзбекистон Республикасида банкларни аудит қилиш тўғрисида” 1998 йил 4 июлдаги 403-сонли Низомига тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди. Ушбу низом 2000 йил 24 июнда янги таҳрирда чиқарилди.

Юқорида номлари кўрсатиб ўтилган Низомлар асосида Марказий банкда аудиторларга сертификатлар бериш ва аудиторлар малакасини аттестация қилиш бўйича комиссия тузилган бўлиб, мазкур комиссия томонидан бугунги кунда 4 та нуфузли халқаро аудиторлик фирмалари Артур Андерсен лимитеди, Прайс Вотерхаус Куперс, Эрнест энд Янгп, KPMG ва 3 та маҳаллий Холис Гуруҳ, Одил-аудит, Узбанкаудит каби аудиторлик фирмаларига банк аудити ўтказиш ҳукукини берувчи сертификатлар ҳамда мазкур аудиторлик фирмаларининг 18 та аудиторларига малака сертификатлари берилди.

Мазкур аудиторлик фирмалар томонидан амалдаги қонунчиликка асосан республикада фаолият кўрсатиб келаётган 1999 йил 1 январ ҳолатига 31 та тижорат банкларида ташқи аудит текшируви ўтказилиб, текширув якунлари бўйича баланс, фойда ва зарарлар тўғрисида ҳисоботлар матбуотда эълон қилинди. Шундан, 14 та тижорат банкида халқаро аудиторлик фирмалари томонидан аудит текширувлари ўтказилди.

Аудиторлик фирмаларининг банклардаги аудит текширувлари бўйича тақдим этган хулосалари Марказий банк томонидан таҳлил қилиниб, аудит текшируви хулосаларида кўрсатилган камчиликларни бартараф этиш, тижорат банклари фаолиятини кучайтиришга доир тавсияномаларни бажарилишини таъминлаш мақсадида Марказий банк томонидан тижорат

банклари Кенгашлари ва Бошқаруви раисларига аниқ кўрсатмалар берилади ва ушбу кўрсатмаларни бажарилиши қаттиқ назорат остига олинади.

Айни пайтда, Марказий банк томонидан банкларда аудит ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган аудиторлик фирмалари ўртасида соғлом рақобатни кучайтириш мақсадида республикада фаолият кўрсатаётган бошқа аудиторлик фирмаларини банкларда аудит ўтказиш жараёнига жалб этиш бўйича ишлар олиб борилмоқда.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 4 июль 405 - сонли тижорат банкларининг ички аудитига қўйиладиган талаблари тўғрисидаги Низомига мувофиқ, барча тижорат банкларида ички аудит хизмати ташкил этилди.

Банкда амалга оширилаётган операцияларни балансда тўғри акс эттирилишини таъминлаш, бухгалтерия ҳисобини тўғри йўлга қўйишда ички аудит хизматининг роли муҳимдир. Шу боис ҳам барча тижорат банкларида ички аудит хизмати бевосита банк Кенгашига бўйсиндирилган.

Ички аудит хизмати ходимларининг асосий вазифаси банк томонидан олиб борилаётган фаолиятни қонунчиликка ва бошқа меъёрий ҳужжатларга мувофиқлигини ҳамда ички назорат томонидан олиб борилаётган фаолиятни назорат қилишдан иборатдир. Ушбу вазифаларни бажариш мақсадида тижорат банклари ички аудиторлари томонидан банк молиявий ҳисоботлари жорий аудит текширувидан ўтказиб борилмоқда.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 1998 йил 2 октябрдаги ПФ-2084 сонли Фармонида мувофиқ, тижорат банкларида акциядорлар ролини ошириш ва банкларнинг молиявий мустақиллигини таъминлаш мақсадида ҳар чоракда банк Кенгашида ички аудит хизмати раҳбарининг ҳисоботини тинглаш амалиётга жорий қилинди.

Тижорат банклари ички аудитига оид меъёрий ҳужжатлар банк назоратини амалга оширишда муҳим аҳамиятга эгадир.

1.2. Тижорат банкларда актив ва пасивлар аудитида ички аудитнинг тутган ўрни ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Иқтисодиётнинг халқаро бозор муносабатларига интеграциялашуви, чет эл банкларининг инвестицияларини олиш ва улардан фойдаланишда, халқаро бозорда ва ҳоказоларда муҳим вазифаларни бажарувчи молия - хужалик назорати тизимининг моҳияти ва мазмунини аниқлашнинг ягона методологик ечимини топишни тақозо этади. Молия - хужалик назоратининг янги шакли — аудитнинг пайдо бўлиши махсус адабиётларда ва меъёрий хужжатларда даврнинг тарихий ривожланиш имкониятига эга булмаган кашфиёти деб тавсифланади.

Бу ерда шуни таъкидлаш ўринлики, Э.М. Арене, Дж.К.Лоббек аудитнинг моҳияти тўғрисида фикр юритар эканлар, улар «аудит мураккаб жараён бўлиб, маълум ваколатга, мустақил аудиторлик касб малакасига эга бўлган киши томонидан амалга оширилади ва хужалик тизимидаги рақамлар ифодасига мос келадиган ахборот йиғади, баҳо беради, мамлакатимиздаги тартиб - қоидаларга асосланиб, ўз хулосаларини беради», деган ғояни илгари сурадилар.

Б.Хасановнинг фикрига кўра «Аудиторлик фаолияти — бухгалтерия (молиявий) ҳисоботини мустақил экспертиза қилиш тадбиркорлик фаолияти бўлиб, у қонунчилик ва меъёрий хужжатлар талабларига мувофиқ ҳолда иқтисодиёт субъекти фаолиятининг ишончилиги тўғрисида аудиторлик хулосасини бериш, шунингдек унинг молиявий барқарорлиги тўғрисидаги фикрни ифодалаш мақсадида ўтказилади»¹.

Қайд этиб ўтиш жоизки, аудит фақат баланс ва молиявий ҳисоботнинг тўғрилигини тасдиқлаш, шунингдек тадбиркорлик фаолияти субъектларига аудиторлик хизматлари кўрсатиш вазифаларини бажаради деб қаралиши, аудитнинг шаклланишига ва молия - хужалик назорати тизимида унинг мустақил назорат тури сифатида ривожланишига монелик қилади, бошқарувда, маркетингда, банкротликнинг ҳамда банк тизимидаги бошқа салбий ҳодисаларнинг олдини олишда аудитнинг потенциал имкониятларидан фойдаланиш имконини бермайди.

Тижорат банклари барқарорлиги таъминланишининг асосий омили, бу унинг фаолиятини тўғри таҳлил қилишдир. Бизнингча эса, тижорат банклари фаолияти таҳлилини унинг фаолияти натижаларини ўз - ўзида акс эттирувчи молиявий ҳисоботлар маълумотлари ёрдамида амалга ошириш мумкин.

Тижорат банкларида назорат тизими қанчалик такомиллашганлигига қараб, унинг молиявий ҳисоботлари маълумотлари қанчалик ҳаққоний ва ҳолисона тузилганлигига баҳо бериш мумкин. Тижорат банклари ички назорат тизимини ўзининг хусусиятига кўра *икки қисмга* бўлиш мумкин. Улардан *биринчисида* банк бошқаруви томонидан йўлга қўйилган назорат тизимини назарда тутадиган бўлсак *иккинчисида*, банк кенгаши томонидан ўрнатилган назорат тизими тўғрисида сўз юритишимиз мумкин.

Бу ўринда агар биринчи услуб бўйича тижорат банклари ходимлари томонидан миждозларга хизмат кўрсатиш жараёнидаги назорат тизими назарда тутилаётган бўлса, иккинчи услуб бўйича назорат тизимининг қанчалик такомиллашгани ва бу тизим томонидан олдини олиш ҳамда бошқариш имкони бўлган камчиликлар таҳлили тўғрисида сўз юритилади.

Аҳамиятига кўра, тижорат банклари назорат тизими ходимлар, бўлимлар, департамент, бошқарув раиси ва унинг ёрдамчилари функционал мажбуриятларидан ташкил топса, айнан ана шу тизим фаолиятини таҳлил қилувчи тизим, бу ички аудит хизматидир.

Аудит ўзининг келиб чиқиши ва моҳиятига кўра, янги йуналиш бўлганлиги сабабли, илмий ишнинг ушбу бобини унинг назариясига, хорижий ва миллий амалиётини ёритиб беришга бағишладик.

Яъни, биз кўп асрлик молия - хужалик назорати тизимида аудитнинг ривожланиши ва ундан фойдаланилиши тарихини баён этишни, республикаимиз банк тизими фаолиятига аудитнинг жорий этилиши ҳамда унинг ривожланишига кўмаклашишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Я.В.Соколовнинг таъкидлашича, молия - хужалик назорати тизимида аудит кўп асрлик ривожланиш босқичини босиб ўтган, ҳамда ушбу муаллиф хужалик фаолияти устидан назоратнинг ривожланиши Нил, Дажла ва Фурот дарёлари воҳаларида жойлашган давлатларда ҳисобнинг юзага келиши билан боглик деган фикрни илгари сурган ёки бу ривожланиш одамлар хужалик ҳақидаги маълумотларни муайян ташқи моддий жисмларда қайд этиш имкониятига эга бўлган даврдан бошланган, деган ғояни илгари сурган.

Кейинчалик ушбу ғояни Я.В.Соколов, В.Палий билан биргаликдаги изланишларида янада кенгроқ таҳлил қилган ҳолда, «юридик оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган ҳодисалар ва ҳаракатларнинг юритилиши, янги ҳисобчилик касбини юзага келтирди», деган фикрни илгари сурганлар.

Шу билан бирга, кейинчалик Афина ва Римда машхур нотиклар юридик фаолиятларида бухгалтерия хужжатларидан фойдаланганлар.

Я.В. Соколовнинг фикрича, «ҳисобни юритиш, унинг устидан назоратни иш хужжатларини инвентаризациясини амалга оширишни назарда тутган. Ўз навбатида, инвентаризация ишнинг реал ҳолатини қайд этиш, хужжатлар эса уни ёзма асослаш учун хизмат қилган».

XIV-XV асрларда бухгалтерлар суд мажлисларида эксперт сифатида иштирок эта бошладилар. Бунда «эксперт in testes — холис далиллар йиғувчи билан эксперт boni instructores judicis - қарор қабул қилишда судья ёрдамчиси фарқланар эди». Кейинчалик бу йўналиш суд бухгалтериясининг юзага келишига сабаб бўлди.

Аудиторлар пул маблағлари қандай сарфланишини назорат қилишлари лозим эди. Уларнинг иши текширилувчиларни тинглаш ва сўроқлашни назарда тутарди. Тайинланган мансабдор шахсларни белгилаш учун айнан «аудит» атамаси танлангани бежиз эмас. Ўша даврда мансабдор шахсларнинг аксарияти саводсиз бўлганлиги туфайли, хужжатлардан ҳам кўра, кўпроқ текширилувчиларнинг оғзаки кўрсатмалари текширилар, текширув хулосаси эса: «қуйида имзо чекувчи аудиторлар томонидан тингланди» сўзлари билан бошланар эди.

Бутун ўрта асрлар мобайнида аудиторлар фаол иш олиб борганлигини тасдиқловчи тарихий далиллар бисёр. Чунончи, аудиторлар, хусусан, вакиллик ҳокимияти ташкилоти ҳисоб палаталарининг аудиторлари ижро этувчи ҳокимият ташкилоти фаолияти устидан давлат молиявий назоратини амалга оширганлар.

Ю.Ю. Кочинев фикрига кўра, «XX асрга келиб, ишлаб чиқариш ва товар айланмаларининг жадал суръатлар билан ривожланиши, турли фаолият турларининг, жумладан, бухгалтерия ҳисоботлари компьютерлаштирилиши натижасида аудиторларнинг текширув ҳажми кескин ўсиб кетди». Бунинг натижасида хужалик фаолиятининг ривожланиши ҳисобининг сифати ва ҳисоботнинг тўғрилигини назорат қилишнинг янги прогрессив аудит методикаларини ишлаб чиқишга талаб ўсди ва аудит соҳасида кенг маънода изланишлар олиб борилди.

Ҳозирги аудит институти Англияда вужудга келган бўлиб, XIX асрнинг ўрталарида бу давлат иқтисодий ривожланган мамлакатлардан бирига айланди. Бу ерда темир йўл, суғурта компаниялари, акциядорлик жамиятлари фаол иш олиб борар эди.

Аудит юзага келишининг асосий негизи ҳисоботларнинг тўғрилигини кафолатлаш зарурияти билан боғлиқдир. Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, аудитнинг шаклланиши ҳозирги кунда ҳам давом этаётган анча узоқ жараён, деб айтиш мумкин. Бинобарин, аудитнинг таърифи ҳам кенгайиб бориши, у текширувнинг турли - туман типлари ва мақсадларини қамраб олиши лозим.

Аудиторлар ҳақидаги илк маълумот 1299 йилга тааллуқли. 1324 йил 24 мартда Эдуард II уч давлат аудиторини тайинлади. Тайинлаш тўғрисидаги фармонда аудиторлар вилоятларда жорий этилган ва жорий этиладиган барча ҳисобларни сўраб олишлари ва текширишлари лозимлиги ҳақида сўз юритилади.

1862 йилда қабул қилинган Британия компаниялари тўғрисидаги қонун аудитнинг ривожланишига тўртки берди. Мазкур қонун-да

компанияларнинг ҳисоб ва ҳисоботлари аудиторлар томонидан йилда камида бир марта текширилиши шартлиги белгиланди. Корхонанинг амалдаги молиявий ҳолати ва унинг муайян даврда хужалик юритиш натижалари тўғрисида ишончли маълумотларга эга бўлиш учун акциядорлик жамиятининг ҳисоботига объектив баҳо бериш зарурияти шуни тақозо этди.

Англияда мажбурий аудит тўғрисида қонун қабул қилинганидан кейин, шундай қонун Францияда ҳам қабул қилинди. Ҳозирда бозор иқтисодиёти амал қилувчи мамлакатларнинг деярли барчасида ўз ҳуқуқий ва ташкилий инфратузилмасига эга бўлган аудиторларнинг жамоат ташкилотлари мавжуд.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда мустақил аудит молиявий назоратнинг асосий шакли ҳисобланади. Турли мамлакатларнинг аудиторлик фаолиятига оид қонун ҳужжатларини солиштирадиган бўлсак уларда муайян ўхшашликка дуч келишимиз мумкин. Бу ўхшашлик шунда намоён бўладики, маълум тадбиркорлик субъектларининг йиллик молиявий ҳисоботининг мажбурий аудити тўғрисида меъёрий ҳужжатлар барча мамлакатларда мавжуд, аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга аудиторларнинг малакасига қўйиладиган талаблар белгилаб қўйилган.

Сўнгги йилларда аудиторлик фаолияти МДХ мамлакатларида ҳам ривожланмоқда. Лекин, аудит соҳасида назарий манбалар бу ерда жуда кам. Шу боис, аудиторлик назоратининг мазмуни ва вазифалари турли қўлланмалар, мақолалар ва ҳатто дарсликларда ҳар хил талқин қилинмоқда, бу аудитнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, бугунги кунга қадар амалиётда «тафтиш»ни «аудит»нинг синоними, деган тушунча кенг тарқалган бўлиб, унинг мазмуни, функциялари ва вазифаларини тўлиқ аудитга ўтказилмоқда. Илмий доираларда аудитни молиявий назоратнинг алоҳида тури сифатида молия - хужалик назорати тизимига киритмоқдаларки, бу мантиққа кўпроқ

мос келади, шу боис, мазкур йўналишни янада мувофиқлаштириш ва ривожлантириш лозим.

Мазкур таъриф аудит жараёнини ҳам, унинг мақсадларини ҳам ўз ичига олади: «Иқтисодий фаолият ва ҳодисалар тўғрисида объектив маълумотлар тўплаш ва уларни баҳолаш, мазкур далиллар белгиланган мезонларга қай даражада мувофиқлигини аниқлаш ва текширув натижаларини манфаатдор фойдаланувчиларга такдим этиш изчил жараёни аудит деб аталади».

Моҳият эътибори билан, аудит амалий фаолиятдир, шу боис, аудит назарияси мавжуд деб уқтириш, фикримизча, мақсадга мувофиқ эмас. Зотан, назария — «билимнинг бирор соҳасига оид асосий роялар тизими; воқелик қонуниятлари ва ундаги муҳим алоқалар ҳақида бир бутун тасаввур берадиган билим шакли». Шу боис аудит назариясини очиб беришда биз мустақил текширув жараёнини тушунишга ва молиявий ҳисобот тугрисида объектив қарашни шакллантиришга кўмаклашамиз.

Банкни бевосита бошқармайдиган мулкдорлар ўз бошқарувчиларининг ҳалоллиги ва пухта ишлашига, шунингдек, вақти - вақти билан тузилиб, уларга такдим этилувчи молиявий ҳисоботда сохтакорликлар йўқлигига ишончи комил бўлиши лозим. Бу аудитнинг моҳияти ёки назариясини очиб беришни тақозо этади.

Аудит учун мулкдорлар ёки молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар ўртасида фарқ мавжуд эмас. Яъни, ҳукумат ва маҳаллий ҳокимият ташкилоти ҳам банклар ёки ташкилотлар фаолиятини тўғри ва эгри солиқлар ёрдамида бошқарадилар. Бунда улар ҳам молиявий ҳисобот кўрсаткичларининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилишга эҳтиёж сезадилар.

Лекин, ҳар бир мамлакатда молиявий ва бошқа ахборот аудити маҳаллий меъёрий ҳужжатлар — алоҳида қонунлар ва низомлар билан тартибга солинади. Бунда ҳар хил талқин ва англашилмовчиликларга йўл қўймаслик учун мазкур меъёрий ҳужжатлар умумэътироф этилган халқаро қоидаларга асосланиши лозим, деб ўйлаймиз.

Биз энди аудитнинг назарий жихатларини кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз. Ҳар қандай назария замирида муайян постулатлар ётади, шу боис, бу ерда энг аввало, аудит постулатларини очиб бериш зарур, деб уйлаймиз. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, аудит постулатлари илк бор Мауқ ва Шараф томонидан ишлаб чиқилган ва кейинчалик бошқа олимлар томонидан ривожлантирилган.

Бу постулатлар шу қадар машҳур эдики, улар бир неча йил мобайнида Бухгалтерлар уюшмаси томонидан утказилган тадқиқотларда назарий асос бўлиб хизмат қилди. Мауқ ва Шараф нуктаи назаридан, аудит постулатлари:

1. илмий назарияларни ривожлантириш учун зарур;

2. улар ҳақиқат эмас, балки фараз ҳисобланади;

3. мантикий мушоҳадаларни давом эттириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Фундаментал қарашларни асос қилиб олиб, янада мураккаб масалаларни тушуниб етиш, бинобарин, аудиторлик фаолияти ва унинг вазифалари ҳақида янада тулиқроқ ахборот олиш мумкин;

4. у ҳар қандай назариянинг асоси бўлиб хизмат қилади;

5. билимнинг ривожланиши жараёнида узгариб боради.

Мауқ ва Шараф томонидан аудитнинг саккиз постулати илгари сурилган, жумладан:

1. Молиявий ҳисобот ва молиявий маълумотлар текширилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ, ҳужалик юритувчи субъектлар, шу жумладан, банкларнинг молиявий ҳисоботлари мустақил аудитор томонидан тасдиқланиши лозим. Шу боис, биз мазкур постулатнинг тўғрилигини инкор эта олмаймиз, чунки молиявий ҳисобот ва молиявий маълумотлар текширилмаса, аудит уз мазмунини йукотади.

Ҳужалик юритувчи субъектлар, шу жумладан, банклар фаолиятининг натижалари молиявий ҳисоботларда акс эттирилади. Бунда ҳар йили тўзилиб, тақдим этилувчи молиявий ҳисобот кенг фойдаланувчилар доирасининг ахборотга бўлган умумий эҳтиёжларини қондириши лозим.

Кўпгина фойдаланувчилар ишончли ахборот манбаи сифатида молиявий ҳисоботга таянадилар, чунки улар узларининг муайян ахборотга бўлган эҳтиёжини қондирувчи қўшимча ахборот олиш вақолатига эга эмас. Бу ўринда шуни қайд этиб ўтиш керакки, акциядорлар ва бошқа кредиторлар, шу жумладан, омонатчилар ҳисоботларнинг ҳамда мустақил орган мазкур кўрсаткичлар ҳақида берган хулосанинг ошқоралигидан манфаатдордирлар.

2. Аудитор билан маъмурият манфаатларининг тукнашуви муқаррар эмас.

Раҳбарият билан аудитор умумий мақсадларга эришиш учун баҳамжихат иш олиб боради. Бунда тақдим этилувчи ахборотнинг ишончлилиги учун жавобгарлик раҳбарият зиммасига юкланади. Аудиторлар тақдим этилган ахборотнинг ишончлилигини тасдиқловчи далилларни етарли миқдорда олишлари лозим.

Манфаатлар тукнашуви қуйидаги ҳолларда:

1) раҳбарият ташки акциядорлар ва кредиторларни алдаш сиёсатини олиб борганида;

2) раҳбарият ўзи оладиган ҳақ миқдорини ошириш учун даромад суммаси ёки бошқа маълумотларни атайлаб узгартириб кўрсатганида;

3) аудитор билан раҳбарият бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги сиёсат ёки стандартларни танлаш ёки қўллаш юзасидан бир фикрга кела олмаганида юзага келади.

Манфаатлар тукнашуви юзага келган ҳолларда аудиторлар тақдим этилган ахборотнинг ишончлилигини тасдиқлай олмайдилар. Бу аудиторлар молиявий ҳисоботнинг тўғрилиги ва объективлиги тўғрисида фикр билдиришдан бош тортишларига олиб келииш мумкин.

3. Молиявий ҳисобот ва текширилиши лозим бўлган бошқа ахборот яширин келишув билан боглиқ ёки бошқа гайритабиий нуқсонларга эга бўлмаслиги лозим.

Аудиторлар уз фикрини билдиришда молиявий ҳисобот кўрсаткичларининг тўғрилигига ишончлари комил бўлиши керак.

Халқаро аудит стандартларига мувофиқ: «аудит кўриб чиқилган молиявий ҳисобот жиддий камчиликларга эга эмаслигига ишонч ҳосил қилиш имконини бериши лозим».

Одатда, ундан аудиторлик текшируви пайтида аудиторнинг вақтини тежаш учун фойдаланилади. У ҳужалик юритувчи субъектнинг ички назорат тизимига асосланади. Ички назорат тизимини таҳлил қилиш аудиторга уз ишида танлаб, тадқиқ қилиш усулларида фойдаланиш,

Бу ўринда яна шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 8 - моддасига мувофиқ «аудиторлик ташкилотлари аудиторлик текшируви буюртмачилари, ҳужалик юритувчи субъект ва молиявий ҳисоботдан бошқа фойдаланувчилар олдида молиявий ҳисобот ҳамда ҳужалик юритувчи субъектнинг бошқа молиявий ахбороти тўғрисида нотугри яқундан иборат бўлган аудиторлик ҳулосасини тўзиш оқибатида уларга етказилган зарар учун жавобгар бўлади. Аудиторлик текширувини сифатсиз утказганлик ёки лозим даражада утказмаганлик оқибатида ҳужалик юритувчи субъектга ва (ёки) аудиторлик текширувининг буюртмачисига етказилган зарар, шу жумладан, бой берилган фонда, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланиши шарт».

4. Қоникарли ички назорат тизими номувофикликларни бартараф этади. Бу қараш назарий жиҳатдан бениқсондир, чунки яхши ички назорат тизими хизмат мавқеини суиистеъмол қилиш, назорат тизимидан ташқарида бошқариш, тасодифий зарар қуриш, кредиторлик қарзларини атайлаб қамайтириш имкониятини истисно этиши лозим.

Шу билан бирга, шуни қайд этиб ўтиш жоизки, «Таваккалчиликни баҳолаш ва ички назорат» халқаро аудит стандартларида умумий назорат сиёсати ва назорат тартиб - таомиллари мажмуи — ички назорат тизимини белгилайди», - деб таъкидлаб утилган. У компания раҳбарияти бизнесни

имкон кадар тартибли ва самарали амалга ошириш мақсадида куллайдиган сиёсат ва тартиб - таомилларни, шу жумладан, раҳбарият сиёсатига риоя этиш, активларнинг бутлигини таъминлаш, фирибгарлик ҳолатлари ва хатоларнинг олдини олиш ва аниқлаш, ҳисоб ҳужжатлари аниқ ва тулиқ юритилишини таъминлаш, шунингдек ишончли молиявий ахборотни уз вақтида тайёрлашни уз ичига олади.

Умумий назорат сиёсати ўзининг моҳиятига кўра, директорлар ва раҳбариятнинг ички назорат тизимидан ва унинг корхонада қандай йўлга қўйилганлигидан хабардорлигини англатади. У раҳбарлик услуби, ишлаб чиқариш маданияти, қадриятлар тизими, иш фалсафаси ва услуби, ташкилий тўзилма, кадрлар сиёсати ва тартиб - таомиллар сингари тушунчаларни камраб олади.

Кадрлар сиёсати ва тартиб - таомиллари, масалан, кадрлар мажмуини, лавозимга тайинлаш ва ундан четлатишни уз ичига олади. Ташкилий тузилмада ички назорат тобелиги ҳамда унинг функцияларини куллаб-қувватлашнинг аниқ схемаси бўлиши, аудиторлар кумитаси юксак даражадаги назоратни таъминлаш ниятида эканлигини намойиш этиши лозим.

Умумий назорат сиёсати назорат тартиб - таомилларини муфассал амалга ошириш учун маълумот беради. Табиийки, у уз ҳолича бутун ички назорат тизимининг самарадорлигини қафолатламайди.

Назорат тартиб - таомиллари банкнинг муайян мақсадларга эришиши учун ўрнатилади. Бухгалтерия ҳисоби соҳасида бу мақсадлар тегишли даврдаги операцияларни мувофиқ тарзда тасдиқлаш, уз вақтида, аниқ ҳисобга олиш, активларнинг бутлигини таъминлаш ва ҳисобга олинган активларнинг амалда мавжудлигини қафолатлашни, шунингдек хатоларни топиш, тузатиш ва бартараф этишга йуналтирилган муайян тартиб - таомилларни уз ичига олади. Бир банкнинг назорат тартиб - таомиллари бошқа банкнинг назорат тартиб - таомилларидан фарк килади ва банкнинг катта - кичиклигига боғлиқ бўлади.

Амалда назоратни танлаш муайян назоратни жорий этиш харажатлари билан уни куллашдан куриш мумкин бўлган наф уртасидаги тафовутга богликдир.

Йирик банклардаги кўпгина ички назорат воситалари кичик банклар учун мақсадга мувофиқ мос ва зарур эмас. Кичик банклар рахбарияти ёзувлар ва бошқа ахборотнинг ишончлилигини таъминлаш учун расмий ички назоратга мухтож бўлмайди, чунки у банк фаолиятида шахсан иштирок этади.

5. Умумэтироф этилган ҳисоб коидаларига муттасил риоя қилиш молиявий ҳолат ҳамда хужалик фаолияти натижалари ҳақида объектив тасаввурга эга бўлиш имконини беради.

Аудит харажатларини камайтириш ва иш сифатини яхшилаш имконини берувчи стандартларнинг мавжудлиги ички аудит тизимининг самарали фаолият кўрсатиши ва унинг олдида турган вазифаларни муваффақиятли ҳал қилишнинг асосий шартидир.

Аудиторлик фаолияти стандартлари³ деганда, аудитни амалга ошириш ва расмийлаштириш ҳамда аудит билан боглик хизматлар кўрсатиш, шунингдек аудит сифатини баҳолаш, аудиторлар тайёрлаш ва уларнинг малакасига баҳо бериш тартибига қўйиладиган ягона талабларни тартибга солувчи меъёрий хужжатлар тушунилади. Бу хужжатлар ички аудитнинг ҳукуқий ва ташкилий мақомига мос келиши, аудиторларга услубий ёрдам кўрсатиши лозим.

Бозор ихтисодиёти ривожланган мамлакатларда ички аудит муаммоларига катта эътибор берилади. Халқаро ташкилотлар томонидан кулланилувчи ички аудит стандартлари уч гуруҳдан, яъни умумий, амалий ва ҳисобот стандартларидан иборат бўлиб, уларни миллий амалиётга жорий этиш учун асос қилиб олишимиз мумкин.

³ «Стандарт» атамасини махсус маънода тушунмоқ керак. «Аудит стандартлари» атамасининг урнига чет эл амалиётида «Code of Ethics for Auditors» атамаси кулланилади. Бу атамани «хулқ - аъвор стандартлари», *ахлоқ кодекси» ёки «аудиторлар қридалари» деб таржима қилиш мумкин.

Яъни, юкоридагидан келиб чикдан ҳолда шуни айтишимиз мумкинки, молиявий ҳисоботнинг объективлигига баҳо бериш учун аудитор муайян иш стандарти ёки андозасига эга бўлиши лозим.

Мазкур стандарт ёки андоза текширувни олиб бориш тартиб-таомилларини ва ҳисоботларни тайёрлаш сиёсатининг таркибий қисмларини уз ичига олиши мақсадга мувофиқдир. Шу билан бирга эътиборга олиш керакки, бугунги кунга келиб аудитор учун кенг маънода профессионал даражада кулланма бўлиб хизмат қилувчи ташки ва ички аудит стандартлари мавжуддир. АҚШ дипломлилар бухгалтерлар институти, Ички аудиторлар институти ва Бухгалтерлар бош бошқармаси уз аъзолари учун алоҳида аудит стандартлари ишлаб чикканлар.

6. Корхона ҳақида ўтмишда чиқарилган хулоса, башарти бунинг тескариси исботланган бўлмаса, келажак учун ҳам ўринли бўлади.

«Корхона фаолиятининг узлуксизлиги тугрисида»ги аудит стандартларига мувофиқ аудиторлик текширувларини режалаштириш ва ўтказишда ҳамда уларнинг натижаларига баҳо беришда аудитор молиявий ҳисобот замирида ётган корхона фаолиятининг узлуксизлиги принципига раҳбарият тўғри риоя этганини кўриб чиқиши лозим.

Корхона фаолиятининг узлуксизлиги принципи молиявий ҳисобот тайёрлашнинг фундаментал принциpidир. Бу принципига биноан, субъектга уз фаолиятини яқин келажакда давом эттириш ниятида, деб қаралади. Бинобарин, унинг активлари ва мажбуриятларини ҳисобга олишда корхона одатдаги тижорат фаолияти жараёнида уз мажбуриятларини қай даражада бажара олиши ва активларидан қандай фойдаланишга қодирлиги аникланади.

Ички аудиторлар институти ички аудитнинг тегишли стандартларини ишлаб чиқиш учун масъул махсус булимга эга.

Молиявий ҳисобот халқаро стандартларига мувофиқ, «молиявий ҳисоботни тайёрлашда корхона уз узлуксиз фаолиятини давом эттиришга

қай даражада қрдирлигига раҳбарият баҳобериши лозим». Яъни, молиявий ҳисобот корхона фаолиятининг узлуксизлигини эҳтимол тутиш орқали тайёрланиши керак раҳбарият корхонани тугатиш, савдо операцияларини тухтатиш ниятида бўлган ёки раҳбарият оқилона муқобил йуклиги туфайли шундай иш тутишга мажбур бўлган ҳоллар бундан мустасно.

Агар баҳо қўйишда раҳбарият, корхонанинг уз фаолиятини узлуксиз амалга ошириш қобилиятига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳодисалар ёки шарт-шароитлар билан боғлиқ; ноаниқлик омилларидан хабардор бўлса, бундай омиллар тўғрисидаги ахборотни очиқ бериши лозим.

Ҳисоб концепциясига мувофиқ, барча ҳолатларни, қабул қилинган бошқарув қарорларининг кетма-кетлигини ёки келгуси йиллар учун қилинган прогнозларни текшириб куриш лозим. Агар мазкур талаблар бажарилган бўлмаса, чиқарилган ҳулоса ишончли бўлиши, кўпгина аналитик муолажалар, масалан, регрессной таҳлил уз фойдали жиҳатларининг катта қисмини йўқотади. Бу ҳолда балансда кўрсатилган суммаларнинг тугрилигини тасдиқлаш учун аудитор баланс санасидан кейинги фаолиятга баҳо бериш учун кўпроқ вақт сарфлашига тугри келади.

7.Молиявий ахборотни текшириш, мустақил фикр билдириш максатида амалга оширилган ҳолларда, аудитор фаолияти фақат унинг вақолатлари билан тартибга солинади. Бу қарашнинг тугрилигига шубҳа билдирилиши мумкин, чунки аудиторнинг мустақиллиги молиявий ҳисоботни фойдали қилиш имқонини берувчи муҳим шартлардан биридир.

Аммо, бу қоида қанчалик муҳим бўлмасин, унга лозим даражада риоя этилмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун ҳаётимизга юзаки назар ташлашнинг ўзи қифоядир.

Банк раҳбарияти ички аудит бўлимини тузишда унинг эркинлиги даражасига катта эътибор берилиши лозим. Бунда мазкур вазифани ҳал қилиш жуда қийинлигини, ички аудиторларнинг иш самарадорлиги бунга кўп жиҳатдан боғлиқлигини эътиборга олиш зарур.

Биринчидан, ички аудитнинг мутлақ эркинлигига эришиш мумкин эмас, чунки ички аудиторлар банк ходимлари ҳисобланади, уларнинг касбий усиши банк раҳбариятига бевосита боқлиқ бўлади.

Иккинчидан, ички аудит булимининг ташкилий мустақиллиги даражаси ички аудиторларнинг объективлигига бевосита таъсир кўрсатади, Бундан ташқари, ички аудит булимининг ташкилий жихатдан банк Кенгашига бўйсунуши, турли даражадаги раҳбарларнинг унинг тавсияларига муносабатига таъсир қилади.

Ички аудит стандартларига мувофиқ ички аудиторнинг мустақиллиги унинг уз зиммасига юкланган мажбуриятларни эркин ва ҳолис бажариш ҳамда уз фикрини объектив ифода этиш имкониятини назарда тутди. Ички аудит булимининг тегишли ташкилий мақомини белгилаш орқали мустақилликка эришилади. Бунда ички аудит хизматининг раҳбари банк Кенгаши Раисига бўйсунуши лозим. Банк Кенгаши Раиси аудиторлар фаолиятининг мустақиллигини таъминлайди ва аудиторларнинг тавсияларини бажариш бўйича мувофиқ чоралар кўради. Объективлик деганда, аудиторнинг уз ишини виждонан ва ҳолисона бажариш, уз фикрини аниқ ифода этиш ва ҳимоя қилиш қобилияти тушунилади.

Шундай қилиб, «мустақиллик» ва «объективлик» тушунчалари актив ва пасивлар аудитининг маъно жиҳатидан бир-бирига анча яқин хусусиятларидир. Уларнинг фарқи шундаки, биринчи тушунча ташкилий нуқтаи назардан таърифланса, иккинчи тушунча ички аудиторнинг касбий фазилати сифатида таърифланади. Иккала тушунча бир - бири билан боғлиқ чунки ички аудит булимининг структуравий мустақиллиги даражаси ички аудиторларнинг объективлигига жиддий таъсир кўрсатади. Лекин, ички аудиторлар узларининг банкдаги ролини қандай тушуниши, уз ишини омилқорона, маҳорат билан бажаришга тайёриги ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Актив ва пасивлари аудитининг ташкилий жихатдан эркинлигига қай даражада эришиш мумкинлиги юзасидан яқдил фикр мавжуд эмас, лекин ички аудиторнинг объективлигини таъминлаш мумкинлигини, бу банкка

катта фойда келтиришини аксарият раҳбарлар эътироф этади. Аммо, кўпинча, уларнинг буни амалга ошириш усуллари ҳақидаги қарашлари ҳар хил бўлади. Республикамиз банкларида ҳам, хорижий давлатлар банкларида ҳам аудитнинг мустақиллиги масаласи ҳам турличадир.

Ғарб банкларида *иккита асосий ёндашув* мавжуд:

1. Актив ва пассивлари аудити банкда ишончли ва самарали ички назорат тизимини яратиш ва сақлашга, банк учун ҳар хил хавф - хатарларни аниқлаш ва уларни камайтиришга йуналтирилган. Бунда аудит хизматини, коида тариқасида, директор бошқаради. Директор, Банк Президенти (Банк Кенгаши) ёки Бошқаруви ҳамда Аудит кумитаси олдида ҳисобдор бўлади. Айрим ҳолларда ички аудит булимининг директори вице президент лавозимини эгаллаши, ички аудит эса, масалан, молия ёки маркетинг сингари корпоратив функция бўлиши мумкин. Бундай ёндашувда ички аудит ташкилий жихатдан компаниянинг функционал раҳбариятидан мустақил бўлади.

2. Актив ва пассивлар аудити тижорат банкининг молия ҳисоботи, бухгалтерия тартиб-таомиллари ва активларнинг бутлигини текширишга йуналтирилади. Бунда ички аудит булими Тафтиш кумитасининг булинмаси ҳисобланади, ички аудит бўйича менежер бевосита тижорат банки Кенгаши Раисига буйсунади. Аудит тижорат банкнинг ички назорат ҳолати учун жавобгар бўлган юқори мартабали функционал раҳбарига расман тобе бўлади.

Биринчи ҳолда, аудит компания олий раҳбариятининг «куз - кулоги» бўлса, иккинчи ҳолда, компания молиявий раҳбариятининг «куз - кулоги» бўлади.

Мауқ ва Шараф кайд этишича, «ишни пухта амалга ошириш концепцияси, мижоз билан ишлашни уз шахсий манфаатларидан устун қўйиш ва касб коидаларига риоя этиш талаби мана шу принципга асосланади».

Аудиторнинг ахлоқ кодексида қуйидаги қрида алоҳида кайд этилади: «Профессионал аудитор уз касбий мажбуриятларини жуда пухта ва мукаммал бажариши, шунингдек уз касбий билим ва куникмаларини муттасил ошириб бориши, уларни мижозга ёки иш берувчига амалиёт, қонунчилик ва

методологиянинг охирги ютуқларига асосланган хизматлар кўрсатишни кафолатловчи даражада сақлаши шарт».

Бунда аудиторнинг касбий маҳорати мавзусида узок бахслашиш ва ягона фикрга келмаслик мумкинлигини кайд этиб ўтиш жоиз.

Аудитор касбий лаёкатининг шаклланиши жараёнини *икки боскичга* ажратиш мумкин:

а) Касбий лаёкатни эгаллаш, яъни касбий лаёкатни дастлабки тарзда эгаллаш умумий таълим даражаси юкори бўлишини, сунгра махсус таълим олиш, куникмалар ҳосил қилиш ва тегишли фанлар бўйича имтиҳон топширишни, кўрсатмаларга қараб, ихтисослик бўйича маълум иш стажига эга бўлишни тақозо этади. Бу профессионал аудитор ривожланишининг стандарт моделидир.

б) Касбий лаёкатни куллаб - қувватлаш, яъни аудитор уз касби соҳасидаги барча ютуқлардан, шу жумладан, бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг тегишли миллий ва халқаро стандартларидан ҳамда бошқа коидалар ва қонун талабларидан хабардор бўлиши лозим.

Профессионал аудитор касбий хизматлар кўрсатиш вақтида назоратнинг сифатини таъминлаш учун миллий ва халқаро принципларга мувофиқ дастур қабул қилиши керак.

1985 йилда Робертсон шундай деб ёзган эди: «Мауқ ва Шараф таърифлаб берган аудит фалсафаси муқаммал эмаслигига қарамай, у кейинги тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин*. Робертсон мазкур фалсафани бойитиши мумкин бўлган бир қанча йуналишларни келтиради ва уларни махсус тадқиқ қилиш зарурлигини кўрсатади. Мауқ ва Шараф постулатларига у уз постулатини қушимча қилади ва уни «иктисодий самарадорлик максимаси», деб номлайди. Фикримизча, бу бош постулат бўлиши лозим.

Бу ўринда шуни кайд этиб ўтишимиз лозимки, постулатларга асосланган соф назария аудитор амалий вазифаларининг барча моҳиятини ёритиб бера олмайди. У бошқарув қарорлари қабул қилиш жараёнларини,

хужжатлаштирилган далилларнинг уринлилигини тушунтирмайди ва тушунтиришга ҳаракат ҳам қилмайди.

Хатто, аудиторлик текшируви кумитаси ҳам аудит назарияси юзасидан аниқ бир мулоҳозалар билдирмаган, лекин у қабул қилган стандартлар ва кўрсатмалар «аудитор далиллари»нинг релевантлиги, ишончлилиги ва етарлилигини эътироф этиш текширилган ахборот ҳажмига ва самарали ички назорат тизимини ташкил этишга корхона маъмуриятининг тайёрлигига бокликлигини назарда тутди.

Хозирги вақтгача барча илмий тадқиқотларда аудитнинг молиявий, операцион хусусиятига асосий эътибор берилди.

Фикримизча, аудит назариясини амалий иш учун етарли, деб бўлмайди.

Аудитор мазкур назарияга ташки муносабатларни, бошқа фанлардан олинган услубий қоидаларни жалб қилиши лозим бўлиб улар жумласига қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқдир.

Математик назария (танланма, регрессной ва кластерли таҳлил).

Иқтисодий назария (пулнинг даврий қиймати, капитални баҳолаш назарияси).

Бухгалтерия ҳисоби ва молия назарияси (манфаатлар назарияси/аудиторнинг ижобий назарияси, банкротликни молиявий таҳлил ва прогноз қилиш).

Ахборот ва коммуникация назарияси (аудиторнинг учинчи шахслар билан алоқа қилиш, хулоса тузиш қобилияти).

Бошқарув (режалаштириш ва назорат, ташкилий назариялар ва рағбатлантириш назариялари).

Ҳуқуқ ва солиқ соҳасида маслаҳат хизматлари кўрсатиш, шунингдек назоратни, банк хизматларини, ишчиларга ҳақ тулашни таъминлаш бўйича бошқа хизматлар кўрсатиш жараёнида аудиторнинг роли масалалари бу руйхатга киритилмаган, чунки буларнинг барчаси аудит назариясига эмас, балки аудитни амалга ошириш техникасига тааллуқлидир.

1.3. Тижорат банкларида ички аудит фаолиятининг хориж тажрибаси ва ундан республикамизда фойдаланиш имкониятлари.

Сўнгги вақтда молиявий назорат масалаларига ҳокимият тузилмаларида ҳам, илмий доираларда ҳам тобора кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Чунончи, молиявий назоратнинг ягона концепциясини ишлаб чиқиш борасидаги саъй-ҳаракатлар, ҳокимият ва молиявий - иктисодий фаолиятнинг барча даражаларида кенг камровли ва юқори самарали молиявий назорат тизимининг иш механизмини йўлга қўйиш мақсадида назорат фаолиятини тизимга солишга интилиш янада фаоллашди.

Ўз - ўзидан аёнки, муайян назорат фаолияти доимо банк раҳбарияти даражасида амалга оширилади, лекин бу ерда мазкур ишнинг сифати, унинг ташкил этилиши даражаси бозор иқтисодиёти шароитларида самарали хўжалик юритиш талабларига, қабул қилинган халқаро стандартларга ва ҳозирги замон бошқарув фани ютуқларига мувофиқлиги тўғрисида сўз юритилмоқда.

Ҳар қандай назорат органи ўзи текширувчи ташкилотларда ички хўжалик назорати яхши йўлга қўйилишидан бевосита манфаатдордир, чунки бу унинг ўз асосий функциялари - молиявий ва моддий, курсларидан фойдаланилишининг конунийлиги, оқилоналиги ва самарадорлиги устидан назорат қилишни анча енгиллаштиради.

Халқаро олий молиявий назорат ташкилоти (ИНТОСАИ)нинг IX Конгресси томонидан 1977 йилда қабул қилинган Лима декларациясининг принципларида олий назорат органи ташқи назорат хизмати сифатида ички назорат хизматининг самарадорлигини текшириши лозимлиги тўғридан - тўғри кўрсатилган. Агар ички назорат хизмати самарали, деб эътироф этилган бўлса, олий назорат органлари ҳуқуқларини камситмасдан, олий назорат органи билан ички назорат хизмати ўртасида вазифаларни зарур даражада тақсимлаш ва ҳамкорликни йўлга қўйиш орқали, кенг камровли текширув ўтказиш мумкин.

Кредит ташкилотларида ички назоратни ташкил этиш ўзига хос хусусиятларга эга. Шу боис, мазкур масала ҳукукий жиҳатдан алоҳида тартибга солингандир.

Банк назорати бўйича Базель кумитасининг тавсиялари бу соҳадаги асосий халқаро ҳужжатдир. Унинг тавсиялари Кумитага аъзо давлатлар банк тизимлари фаолиятининг кўп йиллик тажрибасига асосан ишлаб чиқилгандир.

Бу ерда самарали ички назорат тизими банкларнинг ишончли фаолиятини ҳамда бутун молия тизими барқарорлигини таъмишлашнинг зарур шарти ҳисобланиши кумита ҳужжатларида кайд этилади.

Шу билан бир каторда, алоҳида таркибий булим ҳамда махсус тайёрланган ходимлар томонидан утказилувчи самарали ва кенг қамровли ички аудитнинг бўлишининг зарурлиги Кумитанинг ички назорат тизимини баҳолашнинг асосий принципларида бири деб эътироф этилгандир. Бундан келиб чиққан ҳолда, айтиш мумкинки, ички аудит хизмати банк кенгаши ва менежментига ҳисобдор булиши, бу банк бошқарув ташкилоти тузилмасида ва ваколатларида уз аксини топиши лозим.

Ички назоратни ташкил этиш каби талаблар Лима декларациясининг назорат бошқариш принципларида ҳам уз аксини топган. Хусусан, мазкур декларация қоидаларига биноан, ички назорат хизмати ўзини тузган ташкилот раҳбарига буйсуниши шартлиги алоҳида кайд этиб утилган. Лекин, у тегишли ташкилий тузилма доирасида функционал ва ташкилий жиҳатдан мумкин қадар мустақил бўлиши лозим.

Базель кумитасининг фикрига кўра, ички аудит хизмати банк фаолияти устидан муттасил назоратнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. У белгиланган қоидалар ва тартиб - таомилларнинг мувофиқлигини, шунингдек уларга риоя этилишини баҳолашни таъминлайди. Ички аудит хизмати банкнинг кундалик ишидан мустақил бўлиши, унга барча турдаги операцияларни назорат қилиш имкониятининг берилиши муҳимдир.

Ички аудиторлар банк кенгашига бевосита ҳисобдорлиги уларга банк фаолияти тўғрисида объектив ахборот тақдим этиш имкониятини беради. Ички

аудит хизмати томонидан утказиладиган текширувларнинг даврийлиги ва чуқурлиги банк фаолияти хусусияти, мураккаблиги ва хавф-хатарларига мос келиши лозим. Ички аудит хизмати томонидан аниқланган банк ишидаги камчиликлар тегишли даражадаги раҳбарларга уз вақтида билдирилиши ва зудлик билан бартараф этилиши эса унинг фаолияти натижалари билан кўпчилиكنи хабардор қилиш имкониятини яратади. Бу эса уз навбатида ички аудиторлар навбатдаги текширувларни ўтказиш ёки бошқа назорат турларини амалга ошириш жараёнида бартараф этилмаган барча камчиликлар тўғрисида маълумотларни ҳам банк раҳбариятига тақдим этиши учун асос яратади.

Хуллас, ички аудит корпоратив бошқарув, назорат ҳамда рискларни бошқаришни баҳолаш ва уларнинг самарадорлигини оширишга нисбатан тизимга солинган ва пухта ташкил этилган ёндашув орқали қўйилган мақсадларга эришишга ёрдам беради. Б.Хасанов ҳам «халқаро амалиётга мувофиқ ҳолда ички аудиторлар хужалик субъектлари (тизими) хизматчилари ҳисобланадилар. Шу муносабат билан ички аудитни ички хужалик аудити деб аташ мумкин», деган фикрни илгари сурган.

Ташкилотдаги ички аудит органи ҳақида яхшироқ тасаввур ҳосил қилиш учун тижорат банкларида мажбуриятлар тақсимланишининг умумий схемасини билиш лозим. Қуйида бу борадаги умумий кузатишларимиз билан уртоклашамиз.

Банк бошқаруви бизнесни ривожлантириш стратегиясини маъқуллайди, раҳбарият фаолиятини назорат қилади, акциядорлар ва бошқа манфаатдор томонлар олдида жавобгар бўлади. Раҳбарият бизнес стратегиясини тўзиш ва бажариш, кундалик операцияларнинг бажарилишини таъминлаш, назорат тартиб - таомиллари ва ички қридаларнинг белгиланиши учун, шунингдек у банк фаолиятининг натижалари учун жавобгар бўлади.

Бугунги кунга келиб, банк бошқаруви билан акциядорлар ўртасидаги алокани таъминлашда, айниқса, ташқи фойдаланувчилар учун молиявий ҳисоботни тайёрлашда ва ички назорат тизимида мустақил бошқарувнинг роли тобора кенг эътироф этилмоқда. Мазкур масалаларни ҳал қилиш учун асосий

масъулиятни уз зиммасига олган аудит кумитасининг мавжудлиги банк раҳбарияти ва кенгаши юкини анча енгиллаштириши мумкин. Бундан ташқари, кумитанинг мавжудлиги ички ва ташқи аудиторлар ўртасидаги алокани изчил йўлга солиш имконини беради.

Чунки, малакали мутахассислардан ташкил топган аудит кумитаси банк бошқаруви ёрдамида банк тўғрисидаги мавжуд ахборотга нисбатан ҳамкорлар ва бутун бозорнинг ишончини оширишга, шунингдек, самарали ички назорат тизимини ташкил этишга кўмаклашади.

Бошқарув тизими банк кенгаши олдида ҳисобдордир. Ички аудит хизмати банк кенгаши ва раҳбарият томонидан белгиланган назорат тартиб - таомиллари бажарилаётгани, хавф - хатарлар эса мувофиқ равишда бошқарилаётгани ҳақида маълумот билан таъминлаш учун мустақил текширувлар утказади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки ички аудит хизматини тузиш зарурияти банк фаолияти билан боглиқ хавф-хатарларнинг мавжудлиги билан белгиланади. Бизнинг тажрибамиз бу ерда икки муҳим фикрдан келиб чиқиб лозимлигини кўрсатади.

Яъни, ички аудит хизмати ташкилот вазифаларини ҳал қилишга кўмаклаша оладиган тарзда тузилиши лозим. Бу нафақат бизнес-жараёнлар фаолиятининг таъминланишини, балки уларнинг самарадорлигини ошириш юзасидан берилган тавсиялар бажарилишининг таъминланишини ҳам билдиради. Корпоратив бошқарувнинг сифати, хавф-хатарларни бошқариш ва бизнеснинг ошқоралиги даражаси банк раҳбариятига боглиқ бўлади. Раҳбарият бизнеснинг мазкур таркибий қисмларига мустақил баҳо бериш учун ички аудит хизматидан фойдаланиши мумкин.

Айрим мамлакатларда аудит капиталлари узок йиллардан бери мавжуд бўлса-да, улар инвесторларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи ва банкларнинг бозор билан ахборот алмашиш жараёнига кўмаклашувчи асосий куч сифатида бугунги кунда тобора кенгроқ эътироф этилмоқда.

Шу билан бир каторда, ички аудит хизмати узоқ муддатли истиқболда банк учун булажак рахбар ходимларнинг манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин, чунки истиқболли ходимларини тижорат банки фаолиятининг барча жихатлари билан таништириш учун қулай «полигон» ҳисобланади.

Ғарб амалиётида ички аудит бир неча ун йиллардан бери фаолият кўрсатиши натижасида, бизнинг фикримизча, аудит кумиталари изчил ва самарали назорат орқали сифатли молиявий ҳисоботни таъминлаш, шунингдек самарали ички назорат тизимини ташкил этишга кўмаклашиш йўли билан муҳим рол уйнайдилар. Бунинг учун эса, тижорат банклари ушбу рисолада баён этилган илгор тажрибани уз аудит кумитаси фаолияти умумлаштириши негизида тузилган хусусиятларга эга бўлиши лозим.

Акциядорлар уз сармояларини жойлаштирган банкларни бошқарув тизими билан жиддий кизиқишлари натижасида аудит кумитаси ёки шунга ухшаш бошқа кучли ва мустақил орган булмаган банкларда инвесторлар бошқарув тизимининг лаёқатлилиги тўғрисидаги масалага танқидий ёндашишлари лозим. Агар аудит кумитаси мавжуд бўлса, унинг фаолияти қўйилган вазифага мувофиқлигига ишонч ҳосил қилиш керак.

Лекин, сунгги йилларда ички аудитнинг роли узгарди: у фақат назорат функцияларини бажарибгина қолмасдан, балки акциядорларга бизнес хавф-хатарлари ва банк ишининг самарадорлиги хақида ахборот беришга йуналтирила бошланди.

Европанинг йирик компанияларидаги аудит кумиталари иш амалиётининг таҳлили аксарият мамлакатларда тегишли юридик ёки биржавий талаблар мавжуд эмаслигига қарамай, деярли барча мамлакатларда аудит кумиталари мавжуд банклар фоизи анча катта эканлигини кўрсатди. Прайсвотерхаус компанияси олиб борган таҳлилга киритилган компанияларнинг 60% дан кўпрогида шундай кумиталар тузилганлиги аниқланди. Энг катта кўрсаткич Буюк Британия, Франция ва Швейцарияда қайд этилди.

Буюк Британияда амал қилувчи машхур Кэдбери ишбилармонлик кодекси ҳамда бошқа мамлакатларнинг шунга ухшаш кодексларида аудит кумиталари тузиш юзасидан тавсиялар берилган. Бу мамлакатларнинг етакчи компаниялари мазкур тавсияларга риоя этади. Мазкур иш тажрибаси тез орада бундай амалиётга утмаган мамлакатлардаги компанияларга ҳам таркалишини кўтиш мумкин.

Хукумат ташкилотлари, тартибга солувчи ташкилот ва халқаро ташкилотлар (масалан, Европа Комиссияси)нинг расмий баёнотлари улар аудит кумиталарига ташки аудиторларнинг мустакиллигини мустаҳкамлаши мумкин бўлганкучли курул деб қарашларидан далолат беради. Корпоратив банк бошқарувининг ривожланаётган халқаро принциплари, чунончи, Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (OECD), Корпоратив бошқарув халқаро тармоги, шунингдек Америка корпоратив бошқарувни такомиллаштириш ташкилоти ҳам молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва ички назорат масалаларини ҳал қилишда мустақил директорлар қатнашишини тавсия этади.

Ички аудит тузилмалари узининг ташкил топиши ва фаолият кўрсатиши жихатидан мажбурий ёки ихтиёрий кўринишда бўлиши мумкин.

Бошқа давлатлар тажрибасини таҳлил қилиш натижасида қуйидаги ҳолатни куриш мумкин:

Австралия - фонд биржаси листинг қоидаларига мувофиқ, компаниялар ҳисобот даврида амалда бўлган корпоратив бошқарув асосий принциплари тўғрисида декларация тақдим этишлари, айниқса, директорлар ҳисоботи имзоланган санагача компанияда аудит кумитаси фаолият юритганини кўрсатишлари шарт. Агар компанияда бундай кумита тўзилган бўлмаса, бунинг сабаблари тушунтирилиши лозим. Оралиқ ёки дастлабки натижаларни эълон қилиш билан бир вақтда, компанияда расмий тузилган аудит кумитаси мавжудлиги ҳам тасдиқланиши лозим.

Канада - Конунга мувофиқ, Канададаги акциядорлик жамиятлари камида уч аъзодан иборат аудит кумитаси тузиши шарт. Торонто фонд

биржаси ҳам, Монреаль фонд биржаси ҳам руйхатга олинган компаниялардан йиллик ҳисоботга ёки ахборотномаларга «корпоратив бошқарув амалиёти тўғрисида декларация»ни киритишни талаб қилади. Қоида тарикасида, бундай декларацияда банк кенгаши кичик кумиталари, шу жумладан, аудит кумитаси, уларнинг ваколатлари ва фаолияти тўғрисида маълумот берилиши лозим. Аэй кумитасининг 1994 йилги «Канадада корпоратив бошқарувнинг асо-сий йуналишлари» ҳисоботида муфассалроқ тавсиялар берилган.

Франция - 1995 йил июнда Франциядаги иккита етакчи иш берувчилар федерацияси ҳомийлигида «Акциядорлик жамиятларининг банк кенгаши тўғрисида»ги Виено ҳисоботини эълон қилди. Бу ишбилармонларнинг амал қилиш мажбурий бўлмаган ўзига хос ахлоқ кодексидир. Ҳисобот ҳар бир компаниянинг банк кенгашига аудит кумитаси тузишни тавсия қилди. Бундай кумита ички назорат тизими ва ҳисоб сиёсатининг тугрилигига алоҳдаа эътибор бериши лозимлиги кайд этилди.

Виено тавсиялари Париж биржасининг листинг киритилмади. Бу тавсиялардан фойдаланиш ихтиёрий бўлиб колмокда.

Германия - корпоратив бошқарувга қўйиладиган талаблар қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган. Назорат ва ошкоралик тўғрисидаги қонун 1998 йил май ойида кучга кирган. Қонунда ташки аудиторларни тайинлаш учун кузатув кенгашининг жавобгарлиги белгиланган. Ташки аудиторлар кузатув кенгаши йирилишида иштирок этишлари шарт. Бу йигилишда йиллик молиявий ҳисобот муҳокама қилинади. Ташки аудиторлар текширув вақтида аниқланган хато ва камчиликлар ҳақида кенгашга ахборот беришлари керак илгари аудиторлар асосан ижро этувчи ташкилот билан ҳамкорлик қилар эди.

Япония - бу мамлакатда фонд биржаси томонидан расман қабул қилинган корпоратив бошқарув кодекси мавжуд эмас. Лекин, 1998 йил май ойида Япония корпоратив бошқарув форуми тавсиявий хусусиятга эга бўлган корпоратив бошқарув қридалари кодексини эълон қилди. Форум

компанияларнинг банк кенгашида мустақил директорлар сони кўплигига қараб банк кенгаши аъзоларидан аудит кумиталари тузишни тавсия этди. Кумита вазифаларига компания таваккалчиликларини бошқариш жараёнларини таҳлил қилиш ва қонун ҳужжатларига риоя этилиши масалалари киради.

Нидерландия - 1997 йил июнда Амстердам фонд биржасининг ёрдамида ишбилармонларнинг мажбурий булмаган ахлоқ кодекси — Петере кумитаси ҳисоботи эълон қилинди. Унда компания кузатув кенгашига ёки банк кенгашининг аудит бўйича кичик кумитасига ташқи фойдаланувчилар учун мулжалланган молиявий ҳисоботнинг сифати, қонунларга ва ички назорат муолажаларига риоя этилиши, шунингдек ташқи аудиторлар билан ҳамкорлик устидан назоратни амалга ошириш тавсия этилди.

Компаниялар Петере кумитаси тавсияларига амал қилишлари шарт эмас. Шунга қарамай, бозор иштирокчилари, компаниялар уз йиллик ҳисоботларида мазкур тавсияларнинг бажарилишини ёритадилар, деб тахмин қилмоқдалар.

Буюк Британия - 1998 йил июнда Кэдбери кумитасининг корпоратив бошқарув бўйича 1992 йилги ҳисоботи Хампель кумитасининг Кушма (бирлаштирилган) кодекси билан алмаштирилди. Бажариш мажбурий булмаган иккала кодекс ҳам камида учта аъзодан иборат аудит кумитаси тузишни тавсия этади.

Лондон фонд биржаси руйхатга олинган Британия компанияларидан йиллик ҳисоботга Кушма кодекс қоидаларига риоя этилиши тугрисидаги декларацияни киритишни талаб қилади. Кодексга амал қилиш ихтиёрий эканлигига қарамай, руйхатга олинган Британия компаниялари аудит кумитаси йуклигини асослаб беришлари лозим.

Америка Кушма Штатлари - Америка ва Нью-Йорк фонд биржаларининг талабларига биноан, биржада руйхатга олинган компаниялар аудит кумитаси тузишлари шарт. Қимматли қозғалар

дилерлари миллий уюшмаси ҳам шундай талабни куяди. Депозит сугурталаш федерал корпорацияси фаолиятини тартибга солувчи қоидаларга мувофиқ, 1991 йилдан банкларда ва омонат муассасаларида ҳам аудит кумиталари тузилиши лозим. Фаолияти ушбу ҳужжат билан тартибга солинувчи, Нью-Йорк фонд биржасида руйхатга олинган компанияларда кумиталар тулиқ мустақил директорлардан таркиб топиши керак. Бошқа ҳолларда кумита аъзоларининг кўпчилиги мустақил мақомга эга бўлишлари шарт.

Кўриниб турибдики, ҳар бир мамлакатда аудит кумиталари тузишга ҳар хил талаблар қўйилади: айрим мамлакатларда акциялари фонд биржасида котировка қилинадиган компанияларнинг бундай кумиталар тузиши мажбурий бўлса, бошқа мамлакатларда ихтиёрийдир. Бундан ташқари, ҳар бир аудит кумитасининг мажбуриятлари ҳам маҳаллий хусусиятларга, банк кенгаши ва раҳбариятнинг эҳтиёжларига қараб фарқ қилади.

Масалан, баъзи мамлакатларда компанияларни бошқаришнинг икки даражали тузилмаси умумий қабул қилинган (масалан, Германия ва Нидерландияда). Компанияни операцион фаолият учун жавоб берувчи Бошқарув ҳамда умумий назорат ваколатларига эга Кузатув кенгаши бошқаради. Бу мамлакатларда аудит кумитаси аъзолари Кузатув кенгаши аъзолари орасидан танлаб олинади. Молиявий ҳисоботни тузиш ва ички назорат тизими фаолияти жараёнларини таҳлил қилишда тегишли мустақил директорларнинг катнашиши асосий шарт ҳисобланади.

Германия амалиётида аудит кумиталари қандай ташкил этилишидан қатъи назар, компаниялар уз иш самарадорлигини ошириш учун бажаришлари шарт бўлган бир қанча вазифалар мавжуд бўлиб, улар жумласига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- ёзма устав (ёки низом) қабул қилиш;
- кумитага тегишли билим ва куникмага эга аъзоларни олиш;
- кумита аъзоларининг эркинлиги ва объективлигига баҳо бериш;
- кумита аъзоларининг ваколат муддатини белгилаш;

- кумита мажлислари графигини тузиш;
- етарли маблаглар ажратиш;
- кумитанинг янги аъзоларини унинг фаолияти билан таништириш.

«PricewaterhouseCoopers компанияси 1997 йилда утказган тадқиқои Европадаги йирик компанияларнинг 88% ички аудит булимига эга эканлигини, аксарият ҳолларда, аудит кумиталари ички аудиторлар фаолияти ва иш ҳажмини таҳлил қилгани ва маъқуллаганини кўрсатди».

Ушбу тадқиқот натижаларига кура, ички аудит булими аудит кумитасига унинг вазифаларини бажаришда, хусусан, ички назорат соҳасида, фирибгарлик ва бошқа шунга ухшаш ҳолатларни текширишда кумаклашади.

Шу билан бирга, самарали ишлаш учун ички аудит булими раҳбарият ва директорлар томонидан куллаб - қувватланиши лозимлиги айтиб утилган. Бу кумита ҳар доим аудит кумитаси билан очиқ ахборот алмашиши ва у билан ҳамкорлик қилишининг аҳамияти каттадир.

Агар компанияда ички аудит хизмати ёки булими булмаса, аудит Кумитаси банк кенгаши ёки олий раҳбарият билан ҳамкорликда бундай булимни тўзиш компанияга фойда келтириш-келтирмаслигини аниклаши мақсадга мувофиқ.

Аудит кумитасининг таклифга кўра, ички аудит булими директори унинг мажлисларида иштирок этиши мумкин. Аммо ички аудит булими директори йилда камида бир марта аудит кумитасининг вакиллари билан шахсан учрашиши лозим.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, «бу ерда ички аудит кумитасининг ҳам алоҳида мажбуриятлари бўлиб, улар:

- ички аудит хизмати фаолиятини ва ташкилий тузилмасини таҳлил қилиш;
- ички аудит хизмати раҳбари ва бошқа ходимлари ишининг сифатига баҳо бериш;

- ички аудит хизматининг самарадорлигини таҳлил қилишдан иборатдир;

- ички аудит стандартлари ва этика кодекси талабларига кўра, аудит қумитаси энг аввало, ички аудит булими ходимларининг уз ишига мувофиқлиги, малакаси ва қобилиятига эътибор бериши лозим».

Қумита ички аудит булими ходимларига қуйидаги талабларни қўйиш орқали мазкур булимнинг иш сифатини ошириши мумкин:

- объективлик

- тегишли билим ва куникмаларга эгалик — компания ички аудиторлари ишдан ажралмаган ҳолда узлуксиз касбий таълим олишлари учун зарур шарт - шароит яратиб бериши лозим;

- жорий масалалардан ва энг сунгги технологиялардан хабардорлик — масалан, компания операциялари компьютерлаштирилган ёки электрон савдо билан боғлиқ бўлса, ички аудиторлар ички назорат тизимининг ишлашини тушуниш учун зарур билим ва куникмаларга эга бўлишлари керак;

- тегишли касбий малакага эгалик — компания касаба уюшмаларига ва малакавий сертификатлар олишга ички аудиторларни рағбатлантириши лозим.

Россия - Россиянинг меъёрий ҳужжатлари акциядорлик жамиятларида тафтиш комиссияси тузишни ёки жамият тафтишчисини тайинланишини тақозо этади. Тафтиш комиссиясига сайланган шахслар жамиятни бошқариш ташкилотида лавозимларни эгаллашлари ёки банк кенгаши, кузатув кенгашига аъзо бўлишлари мумкин эмас. Тафтиш комиссияси йилда камида бир марта акциядорлик жамиятининг молия-хужалик фаолиятини текшириши шарт. Тафтиш комиссиясининг ваколатлари жамият устави билан кенгайтирилиши мумкин.

Айни вақтда тижорат банки ички аудит қумитаси банкнинг энг юқори назорат тизими ҳисобланиб, унинг асосий мақсади банк фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган рискларнинг олдини олишга қаратилгандир.

Уз олдида қўйилган вазифаларни амалга ошириш мақсадида ички аудит тизими банкнинг жами операцияларини назорат қилиш имконига эга бўлишининг аҳамияти катталиги борасида ҳам алоҳида тухталиб утилган.

Шу билан бирга, ички аудит тизими фаолияти:

- таркибий тузилиши;
- ички аудит тизимининг текширув объекти;
- ички аудит фаолиятининг мажбуриятлари;
- мустақиллик даражаси;
- аудитни утказа олиш қобилияти;

• тасдиқлаш ва маълумотлардан фойдалана олиш қобилиятлари даражасига Россия Федерацияси банк тизими йуриқномаларига мувофиқ ички аудит тизими низомига мувофиқ, ички назоратнинг асосий мақсади, банк ходимлари қонун ҳужжатлари, меъёрий ҳужжатлар ва касбий фаолият стандартларига риоя этишини назорат қилиш, манфаатлар тукнашувларини тартибга солиш, банк томонидан амаага оширилувчи операциялар мазмуни ва куламига мувофиқ, унинг ишончилигини таъминлаш, банк фаолияти хавф-хатарларини камайтириш орқали инвесторлар, банклар ва уларнинг миждозларини ҳимоя қилишдан иборатдир. Бу ерда ички назорат хизмати, уни ташкил этиш тартиби ва унинг ваколатлари ҳақида маълумотлар банк уставига акс эттирилишининг аҳамияти каттадир.

Россия федерациясининг қонун ҳужжатларида ҳам кредит ташкилотларида ички назорат масалаларини тартибга солувчи бир қанча нормалар белгиланган. Чунончи, «Банклар ва банк фаолияти» тўғрисидаги қонунга 1996 йилнинг 3 феввалида киритилган узғаришларга мувофиқ банкнинг таъсис ҳужжатларида тижорат банкларида ички назорат тартиби, банкларнинг молиявий баркарорлигини таъминловчи назорат тизимини ташкил қилиш ва унинг мажбуриятларини аниқ белгилаш, ҳамда унинг тузилиш таркибини кўрсатилаётган хизмат тури ва хажмига кўра белгилашнинг аҳамияти каттадир.

Ички назоратнинг асосий вазифалари банк томонидан федерал қонун ҳужжатлари ва Россия банк талабларининг бажарилишини таъминлаш; банк манфаатларига дахлдор қарорларни қабул қилишда белгиланган тартиб-таомиллар ва ваколатларга риоя этилишини, банк операциялари ҳисоб ва ҳисоботга мувофиқ тарзда акс эттирилишини назорат қилиш; банк ички аудитининг самарали фаолиятини таъминлаш; ташки аудиторлар, давлат назорат ташкилоти билан пруденциал фаолият масалалари юзасидан самарали ҳамкорлик қилиш, ҳисоб ва ҳисоботнинг ишончлилигини таъминлашдан иборатдир.

Ички назорат тизими банк таъсис ҳужжатларида белгиланган банк бошқарув ташкилоти томонидан ташкил этилади ва унга амал қилиниши таъминланиши талаб қилинади. Ички назорат тизими фаолиятини кузатиш, мазкур тизим фаолияти билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш ва уларни таҳлил қилиш, шунингдек тизимни такомиллаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш мақсадида, банкларда ички аудит хизмати тузилади. Ички аудит хизмати банк уставига ҳамда банк кенгаши томонидан тасдиқланган ички назорат хизмати тугрисидаги низомга мувофиқ фаолият кўрсатади.

Шу билан бир қаторда, ташки аудиторлар мажбурий аудит утказиш жараёнида ички назорат тизимига алоҳида эътибор беришлари ҳамда у тўғрисида уз хулосаларида қайд этишлари лозимдир.

Ички аудит тизими фаолияти билан боғлиқ бўлган, Федерал қонуннинг янада ойдинлаштирувчи ҳужжатларининг нормалари «Банкларда ички аудитни ташкил этиш тўғрисида»ги Низомда муфассаллаштирилган. Мазкур Низом «Россия Федерациясининг Марказий банки тўғрисида», «Банклар ва банк фаолияти тугрисида», «Қимматли қозғалар бозори тўғрисида»ги қонунларига мувофиқ ишлаб чиқилган бўлиб, барча банклар учун умумий бўлган ички назоратни ташкил этиш тартибини уз ичига қамраб олган.

Россия Марказий банки ички аудит ва тафтиш департаменти банкнинг ички аудити бўйича бевосита иш олиб боради. Департамент тўғрисидаги низом ҳам

Банк кенгаши томонидан тасдиқланади. Департамент Россия Марказий банки муассасалари ва ташкилотлари молия-хужалик фаолиятининг комплекс тафтишларини ўтказиш орқали, мазкур муассаса ва ташкилотларда амалга оширилган молиявий операциялар ва хужалик операциялари қонун ҳужжатлари ҳамда Россия банк меъёрий ҳужжатларига мувофиқлигини назорат қилиб боради.

Департамент, шунингдек Россия Марказий банки муассасалари ва ташкилотлари ўз фаолиятини тартибга солиш қонун ҳужжатлари ва меъёрий ҳужжатларга амал қилишни қандай ташкил этганини Россия Марказий банки фаолиятининг алоҳида йўналишлари (жабҳалари)да аудиторлик текширувлари ўтказиш орқали текширади. Бундан ташқари, у бутун Россия Марказий банкининг ҳамда унинг алоҳида муассаса ва ташкилотларининг молиявий ҳолати ўзгаришдаги ахборотга мустақил баҳо беради.

Департамент Россия Марказий банклари муассасалари ва ташкилотларининг алоҳида иш жабҳаларида тафтишлар ўтказиш тартиби ва қоидаларини белгилайди, банк муассасаларида назорат-тафтиш ишларини амалда ташкил этишни такомиллаштириш чораларини куради. Асосий ташкил этиш бугун сифатида, у Россия Марказий банкининг мустақил балансга эга муассасалари ишини тафтиш қилишни режалаштириш ва бундай тафтишларни ўтказиш учун жавоб беради, тафтишлар жараёнида аниқланган камчиликларнинг бартараф этилишини назорат қилади.

Худди шунингдек Департамент Россия Марказий банкининг алоҳида операциялари ва иш йўналишларида аудиторлик текширувларини режалаштириш, ташкил этиш ва ўтказишни амалга оширади, шунингдек Россия Марказий банки муассасалари ва ташкилотлари тегишли қонун ҳужжатлари ва меъёрий ҳужжатларга риоя этилишини текширади. Департамент бутун Россия Марказий банк ҳамда унинг алоҳида муассасалари молиявий ҳолати ўзгаришдаги ахборотни таҳлилдан ўтказди ва таҳлил натижаларига кўра Россия Марказий банки раҳбарияти учун тегишли материалларни тайёрлайди. У шунингдек Россия Марказий банки бош бошқармалари ва бошқа

муассасалари тафтиш булимларининг ишини ички аудит тизимининг самарадорлигини таъминлаш манфаатларида мувофиклаштиради.

Россия Марказий банки ички аудитни ташкил этиш ва утказишда банк назорати бўйича Базель кумитасининг тавсиялари «Банкларда ички назорат тизими ташкил этиш асослари»дан фаол фойдаланади. Умуман олганда, Россия Федерацияси Марказий банкида ички назорат ва аудитнинг ташкил этилиши банк назорати бўйича Базель кумитасининг тавсияларига ҳамда ИНТОСАИ томонидан қабул қилинган назорат рахбар принциплари Лима декларацияси коидаларига асосида тузилган, деган хулосага келиш мумкин.

Банкнинг уставига биноан, Россия Марказий банкининг бош аудитори унинг муассасаларида муайян аудиторлик текширувлари утказиш дастурларини тасдиқлаш ва унинг таркибий булимлари томонидан текшириш дастурларни бажарилишини таъминлаш, тегишли равишда, Россия Марказий банки ҳудудий муассасалари ва барча аудиторлик текширувларининг материалларини кўриб чиқиш, тафтишлар ва аудиторлик текширувлари жараенида аниқланган камчиликларнинг баргараф этилиши жараёни устидан назоратни ташкил этади.

Бош аудитор хизматига кирувчи булимларнинг ходимлари уз касбий фаолиятида иши тафтиш килинувчи ёки аудиторлик текширувидан утказилувчи Россия Марказий банки муассасалари ва таркибий булимлари маъмуриятидан мустақилдирлар. Улар уз фаолиятида фақат Федерация қонуний ҳужжатлари коидаларига, шунингдек Россия Марказий банкининг тегишли фаолият йуналишига оид меъёрий ҳужжатларига риоя киладилар.

Россия Марказий банк бош аудиторлик хизмати булимларининг асосий вазифаси Россия банк муассасалари ва ташкилотлари ишини қонун ҳужжатлари талабларига риоя этилиши нуктаи назаридан, операцияларни ҳужжатлаштириш, бухгалтерия – статистика ҳисоби ва ҳисоботининг тўғрилигини таъминлаш нуктаи назаридан текширишдан иборатдир.

Бош аудиторлик хизматига кирувчи булимларнинг ходимлари уз вазифалари ва функцияларини лозим даражада бажариши учун қуйидаги:

- тафтиш ва ички аудит ўтказиш топширигига мувофиқ, Россия банкнинг текширилаётган муассасаларидаги барча хизмат хоналарига монеликсиз (белгиланган тартибга риоя этган ҳолда) кириш;

- бойликлар ва ҳужжатларнинг бутлигини текшириш даврида текширилаётган муассаса ва ташкилотларнинг пуллар, моддий бойликлар сакланувчи омборлари, архивлари ва бошқа хизмат хоналарини муҳрлаш;

- асосий топшириқни бажариш вақтида тафтиш масалалари доирасини кенгайтириш зарурлиги аён бўлиб қолса, бундай кенгайтиришни амалга ошириш;

- агар тафтиш жараенида сохталаштириш, қалбакилаштириш ҳолатлари ёки хизмат мавқеини суистеъмол қилиш билан боғлиқ бошқа ҳолатлар аниқланган бўлса, ишлардан алоҳида ҳужжатларни олиш;

- Россия Марказий банкининг текширилаётган муассасалари масъул ходимларидан тафтиш ва аудит ўтказиш жараенида юзага келган масалалар юзасидан ёзма тушунтиришлар олиш;

Россия банкнинг текширилаётган муассасалари раҳбарларига аниқланган камчиликларни бартараф этиш учун зарур чоралар куриш тўғрисида фармойишлар бериш ҳуқуқларига эгадир.

Меъёрий ҳужжатларга кўра, Россия Марказий банки ҳудудий муассасалари ҳамда мустақил балансга эга бўлган бошқа ташкилотлари фаолиятини комплекс тафтиш қилиш кузда тутилган бўлиб, заруратга қараб ҳар уч йилда камида бир марта ўтказилиши лозим. Комплекс тафтишлар оралигидаги даврда Россия Марказий банки тизимидаги муассасалар ва ташкилотларнинг иши Россия банк бош аудитор хизмати булимлари томонидан жорий аудиторлик текширувидан ўтказилади.

Россия Марказий банкида ички аудит доирасида аудиторлик текширувлари банк Раисининг махсус топшириқларига, Банк кенгашининг қарорларига биноан ёки Россия Марказий банки бош аудиторининг ташаббусига кўра ўтказилади. Муайян сабабларга кўра, текшириш зарурияти

тузилган алоҳида иш жабхалари ва алоҳида операциялар ҳам аудиторлик текширувидан утказилиши мумкин.

Аудиторлик текшируви тегишли меъёрий-ҳуқуқий негиз ва дастурий-техник таъминот воситаларини, бухгалтерия - статистика

ҳисоботи кўрсаткичларини ҳамда Россия Марказий банкининг текширилаётган иш жабҳасига тегишли бошқа ахборотни йиғиш ва таҳлил қилиш орқали утказилади.

Аудиторлар тегишли операцияларни бажариш вақтида ёки иш жабҳаларида йўл қўйилган хатолар, камчиликлар ва ноқонуний ҳаракатларни, Россия Марказий банки фаолиятининг натижаларига улар қай даражада таъсир кўрсатиши мумкинлигини аниқлашлари лозим. Аудиторлик текшируви якунланганидан кейин аудитор хулосаси (ҳисоботи) тузилиб, мазкур ҳужжатда аудиторлик текширувининг мазму-ни, тақдим этилган молиявий ва бошқа ахборот банк муассасасининг амалдаги ҳолатига қай даражада мувофиқлиги кўрсатилади.

Ички аудит фаолиятининг хориж тажрибасини урганиш натижасида тижорат банкларида унинг босқичлардан иборат бўлган назорат тизими жорий эгилганлигига амин бўлдик. Шу билан бирга қайд этиб ўтиш жоизки, бу ерда биринчи босқич банк кенгаши, молия, кредит ва технология кумиталари томонидан амалга оширилувчи бошқарув назоратидан иборатдир.

Иккинчи босқич банк булимларида амалга оширилувчи кундалик назорат. У алоҳида ходимлар томонидан булим раҳбариятининг топширигига биноан ҳамда банк булимлари доирасида махсус тузилган таркибий бирликлар томонидан амалга оширилади. Банкнинг операцион булимларида махсус тузилган гуруҳлар томонидан амалга оширилувчи кейинги ички назорат иккинчи босқичининг муҳим таркибий қисмидир.

Учинчи босқич банкхужалик фаолиятини ҳолисона назоратини олиб боровчи ички аудит тизимидир. Бу ерда қайд этиб ўтиш жоизки, ушбу босқичнинг олдингилардан фарқи, унинг текширув объектидадир. Хорижий давлатлар тижорат банклари ички аудит тизими текширув объекта нафакат

банк хужалик фаолияти, балки, унинг меъёрий хужжатлар тупламини ҳам уз ичига камраб олгандир.

Ички аудит хизмати нафакат камчиликларни аниклаши, балки банк ички назорати билан боглиқ бўлган меъёрий хужжатлардаги номутаносибликларни таҳлил қилиш ва уларни такомиллаштириш борасида таклифлар ишлаб чиқиш орқали бошқарув тизими самарадорлигини оширишга эришадилар.

Чунки, самаралиички назорат тизими банкни бошқаришнинг муҳим таркибий қисмидир. У банк операцияларининг хавфсизлиги ва баркарорлигини таъминлаш омили бўлиб хизмат килади.

Бундан ташқари, мазкур тизим қонунлар ва меъёрий хужжатга, шунингдек турли фаолият соҳаларидаги банк сиёсати, қабул илинган режалар, ички қридалар ва тартиб - таомилларга риоя этилишига қўмаклашади ва қутилмаган зарарлар қуриш ёки банк обрусига путур етиши билан боглиқ хавф-хатарларни камайтиради.

Банк фаолиятининг барча йуналишларида ва қарорлар қабул қилишнинг барча босқичларида назорат механизмлари ва функциялари узлуксиз амал қилишини таъминловчи принциплар ички назорат тизимининг ташкилий негизини ташкил этади. Улар қаторига, жумладан, қуйидаги принциплар қиради:

- мажбуриятларни таксимлаш;
- узлуксизлик;
- предметлилиқ ва муайянлик;
- объективлик;
- кенг қамровлилиқ;
- қарорлар қабул қилиш учун ахборотнинг етарлилиги ҳамда муайян операцияни ўтказишга тааллуқли бўлмаган ахборотдан фойдаланиш имкониятини чеклаш;
- назорат объектларининг функционал мансублигига, жорий заруриятга ва қўйилган вазифаларнинг комплекслилигига қараб, назоратнинг ҳар хил турларидан фойдаланиш.

Мазкур принциплар банк операцияларини ўтказиш тартиб-таомиллари, тартиби ва қоидаларида, ходимларнинг лавозим йуриқномаларида, банк фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатларда белгиланган назорат функциялари ва ҳаракатларининг мажбурий тартибда бажарилиши ҳисобига амалга оширилади.

Ички аудит бошқармаси уз фаолияти банкнинг бўлимлари ва филиалларида ҳужжатли тафтишлар ўтказиш тартиби тўғрисидаги йуриқномага, шунингдек ички аудит бўйича халқаро стандартлари талабларига кўра, фаолият кўрсатишларини қайд этиб ўтишларининг аҳамияти каттадир.

Ушбу стандартларга кўра, ички аудит тизими фаолияти йиллик режага асосланган бўлиб, у уз ичига иш графиги ва бюджети тўғрисидаги маълумотларни қамраб олган.

Бу ерда қайд этиб ўтиш жоизки, ички аудит тизими ходимлари ҳар бир текширув жараёнини режалаштириш билан бир қаторда иш жараёнини ҳужжатлаштириш, олиб бориш ва текширув натижасида қўйилган ҳулоса турлари борасида олдиндан тайёргарлик кўрадилар.

Ушбу текширув натижасида ички аудит корпоратив бошқарув, назорат ҳамда хавф-хатарларни бошқаришни баҳолаш ва уларнинг самарадорлигини оширишга нисбатан тизимга солинган, пухта ташкил этилган ёндашув орқали қўйилган мақсадларга эришишга ёрдам беради.

Бу эса уз навбатида, ички аудитни тузиш банк раҳбариятининг уз хоҳиши эмас, балки, банк фаолияти билан боғлиқ хавф-хатарларни бошқаришнинг яна бир ҳолисона тизимини ташкил қилишнинг замонавий талаби билан белгиланган.

Тижорат банкларида ташкил этилган назорат тизими икки қисмдан иборат бўлиб, бу ерда ички назорат маъмурий ва молиявий назорат йуналишида амалга оширилиши қайд этиб ўтилган. Яна шунини таъкидлаш жоизки, маъмурий ва молиявий назорат дастлабки, қўндалик ва навбатдаги тартибларда амалга оширилган. Маъмурий назорат операцияларнинг қамат

ваколатли шахслар томонидан, банк томонидан белгиланган тартиб-таомилларга катъий амал қилган ҳолда ўтказилишини таъминлашдан иборат.

Банкларнинг ички аудит департаменти катта методик ишни ҳам амалга ошириб, унинг фаолияти соҳасига банкдаги ички аудит ва тафтишларни амалда ташкил этишга оид меъёрий-методик ҳужжатларни тайёрлаш, уларни кодификациялаш ва вақти - вақти билан янгилаб туриш, шунингдек Марказий банкнинг департамент ваколатларига тегишли масалалар бўйича меъёрий ҳужжатлар лойиҳа-ларини кўриб чиқишда иштирок этиш ва Марказий банк бош аудитори хизматининг булимларини тафтиш ва аудиторлик текширувлари ўтказишга оид методик ҳужжатлар билан таъминлаш киради.

Банк фаолиятининг барча йуналишларида ва қарорлар қабул қилишнинг барча босқичларида назорат механизмлари ва функциялари узлуксиз амал қилишини таъминловчи принциплар ички назорат тизимининг ташкилий негизини ташкил этади. Улар каторига, жумладан, қуйидаги принциплар киради:

Халқаро ташкилотларнинг тавсияларига ва миллий қонунчилик талабларига мувофиқ, ички назорат тўғрисидаги қоидалар Банкнинг акциядорлар умумий йиғилиши томонидан тасдиқланган Уставида мустаҳкамланган. Мижозларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун Банкда Ички назорат хизмати ташкил этилиши Уставда назарда тутилган. Ички назорат хизмати Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига, ушбу Уставга ҳамда Банк Кузатув кенгаши томонидан тасдиқланган ички назорат хизмати тўғрисидаги Низомга мувофиқ тузилади ва иш олиб боради.

Самарали ишлаш учун ички аудит булими фаолияти банк кенгаши ва раҳбарияти томонидан қўллаб-қувватланилаётганлининг аҳамияти каттадир. Бу ерда қайд этиб ўтиш жоизки, аудит қумитаси энг аввало ички аудит

булими ходимларининг уз касбига мувофиқлиги, малакаси ва қобилиятига катта эътибор беришлари мақсадга мувофиқ.

Шу билан бир каторда, ташки аудиторлар мажбурий аудит ўтказиш жараенида ички назорат тизими фаолиятини тахлил қилишлари ҳамда у тўғрисидаа уз хулосаларида алоҳида ёритиб ўтишнинг аҳамияти катта.

Ривожланган мамлакатлар тижорат банкларининг ички аудит тизими фаолияти асосан Базель кумитасининг талаблари асосида ташкил этиши ва у банк фаолиятидаги муттасил назоратнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланиши лозим.

Шу билан бирга, ички аудит тизими белгиланган қоидалар ва тартиб-таомилларнинг мувофиқлигини, шунингдек уларга риоя этилишини баҳолашни таъминлаш билан бир каторда, банкнинг қўндалик ишидан мустақил бўлиши керак.

Ички аудит корпоратив бошқарув, назорат ҳамда хавф-хатарларни бошқаришни баҳолаш ва уларнинг самарадорлигини оширишга нисбатан тизимга солинган ва пухта ташкил этилган ёндашув орқали қўйилган мақсадларга эришишга учун қўмақдош бўлиши мақсадга мувофиқ.

Ички аудит роли такомиллашган бўлиб, у нафақат назорат функцияларини бажарибгина қолмасдан, балки банк акциядорларига бизнес хавф-хатарлари ва банк ишининг самарадорлиги ҳақида ахборот бериш борасида иш олиб боришлари лозим.

Тижорат банклари ички аудит тизими ўзининг иш фаолиятини ташкил этиш жараенида ички аудитнинг халқаро стандартларидан фойдаланишлари мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон банклари тизимида ҳам ички аудит иш фаолиятини ташкил этиш ва такомиллаштиришда халқаро стандартлардан фойдаланилганда мақсадга мувофиқ бўлади, деган фикрдамиз.

II – БОБ. Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида актив ва пассивлар аудитининг амалий ҳолати таҳлили.

2.1. Тижорат банкларда актив ва пассивлар аудитини амалга ошириш тартиби (ички аудитда).

Бундан тўққиз - ўн йил олдин Ўзбекистонда аудитор ва бизнес маслаҳатчи касби мавжудлигини фақат мутахассисларгина билар эдилар холос. Бу фаолият кенг қулоқ тўплаб, обрў ортираётган ҳозирги кунда аудиторни тўғри танлашнинг аҳамияти жуда кучайиб бормокда. Шунга мувофиқ аудитор ва маслаҳатчиларни танлаш бўйича умум қабул қилинган тадбирлар ҳам йўқ. Ҳаммамизга маълумки ҳозирги вақтда аудиторларни ва маслаҳатчиларни танлаш кўпчилик ҳолларда тасодифий юз бераётганлиги, бунда хизмат ҳақи асосий мезон бўлаётганлиги ажабланарли эмас. Аудиторларни ҳолисона ёлловчилар ва аудиторларнинг вазифани турлича тушиниши кўпинча кўрсатилган хизматлар самарадорлигининг пасайишига ва шунинг оқибатида, буюртмачи билан аудитор ўртасида ўзаро муносабатлар мураккаблашиб, бутунлай алоқа узилишига олиб келади.

Аудиторлик - маслаҳат хизматлари кўрсатиш жараени икки шерикнинг: аудитор ва унинг буюртмачиси иштирок этишини уз ичига олади. Уларнинг ҳар иккаласи кутилатган натижа қандай бўлиши кераклигини ва ишларни бажариш йўллари турлича тушинишлари мумкин. Бунинг устига буюртмачи аудитор ишининг мураккаблигини ҳамма вақт ҳам тасаввур қилавермайди ва унга каттик шубҳа билан қараши мумкин. Айниқса буюртмачи кимлардандир аудиторлар ҳар бир ишни мураккаблаштириб юборадилар, керагидан ортиқ ахборотларни талаб қиладилар, текшириш вақтини атайлаб чўзадилар, ҳаддан ташқари кўп ҳақ талаб қиладилар деб эшитган бўлса, ахвол яъни ҳам мураккаблашади. Биз корхонани аудит ўтказишдан олдин аудиторлар билан ўзаро муносабатларни қандай ташкил қилиш керак, шунга эътиборни кўпроқ қаратишимиз керак.

Биринчидан, буюртмачи ишнинг бошиданок уз муоммоларини аниқ ва равшан қилиб олиши керак, раҳбар ерданга эҳтиёж борлигини англабгина

колмасдан, шу билан бирга муаммони қандай тасаввур этишни иложи борица аник таърифлаб бериши керак. Шундагина аудиторлар топширикни самарали бажариши мумкин. Лекин энг оддий ва аник кўриниб турган холларни истисно этганда аудитор муаммони мохияти хакида ва уни хал қилишнинг мураккаблиги хакида узларининг хулосаларини беришлари керак. Сиз энг аввало аудитор нима учун кераклиги: сиз учун қонун бўйича зарур бўлган аудиторлик хулосасини иложи борица тезрок олишни хохлашингизни; давлатнинг, биринчи навбатда солиқ идораларининг даъволаридан химоялашни истаётганлигингизни; бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоб сиесати, солиқлар тулаш ва умуман иктисодий фаолиятни оптималлашни хохлашингизни; эҳтимол хорижий шериклар билан ишлаш учун зарур бўлган халқаро стандартлар бўйича аудиторлик хулосасини олишингиз талаб қилинишини аниклашингиз керак бўлади.

Мавжуд амалиётга асосланиб аудиторларни шериклар сифатида таклиф қилишнинг энг кўп тарқалган сабабларини тасвирлаб бериш мумкин⁴.

Қизиқиш туфайли. Шуниси қизиқки, раҳбарлар аудиторларни таклиф қилсаларда, хатто узлари ҳам нега шундай қилаётганликларини яхши тасаввур қилолмайдилар. Кўпгина холларда улар бу ишни инсонга хос қизиқиш туфайли еки ўзига хос удум туфайли қиладилар. Музоқоролар якунида кўпчилик холларда аудитор билан буюртмачи белгилаётган вазифалар турлича эканлиги аникланади, бу вазифалар солиқ масалаларида маслаҳат беришдан тортиб яроксиз деб топилган фармацевтика доридармонларни йук қилиб ташлашгача бўлган масалаларни уз ичига олади.

Аудитор хизматларидан ташки ва ички корпоратив фитналарда қурол сифатида фойдаланиш учун. Ташкилот ва корхоналар ташки дунеда уз манфаатларини химоя қилишлари учун уларга қандай бўлмасин салмокли тадқиқот зарур. Ҳозирги вақтда устав фондани шакллантириш масаласида иштирокчи томонлар ўртасида низо келиб чиққанда бу тўлиқ ва тўғри

⁴ Ўзбекистон Республикасининг «Банк ахборотномаси» 1999 йил сентябрь № 38 сон(6-бет).

ташкил этилганлиги тадқиқ қилиш бўйича хизматлар, шунингдек, кредит олиш чоғида банк талаби билан жорий молиявий ахволни тасдиқлаш бўйича хизматлар анча ривож топди. Иккинчи томондан, рахбар еки гуруҳ учун ташкилот ичидаги вазиятга таъсир кўрсатишнинг қушимча йўллари зарур бўлиб қолганида аудиторларга эҳтиёж туғилади.

Айбни олиш учун. Рахбарга ўз ҳаракатларининг тўғрилигини тасдиқлаш зарур. Бундай ҳолларда буюртмачи ўзгаришларга муҳтож бўлмайди. У салмоқли компаниядан чиройли ва саводли хулоса олишни истайди, ҳолос.

Бизнеснинг асосий йўналишларини оптималлаш учун махсус билим ва технологиялардан фойдаланиш зарур бўлганида. Ташкилот ходимлари билимдонлик билан ҳал қила олмайдиган муоммолар туғилади. Бу тамомила нормал ҳолатдир. Хатто дунёдаги йирик ва қудратли компаниялар ҳам бундай ҳолларда аудиторлар хизматларидан фойдаланишади. Маъмурият ташкилот фаолиятининг натижаларидан жиддий ташвишга тушганида аудитор таклиф қилинади. Бунда буюрмачининг реал муаммолари устида синчковлик билан ва жуда аниқ ишлаш талаб қилинади.

Ўрганиш маслаҳатлар орқали билим олиш учун. Бундай ҳолларда ҳамкорлик аниқ бир масалани ҳал қилиш воситаси деб эмас, балки таҳлил қилиш ва муоммоларни ҳал қилиш усулларини ушлаштириб олиш имконияти деб ҳисобланади.

Ўз ташкилоти еки корхонаси хусусида янги фикрга эга бўлиш учун. Хатто профессионаллар ва оддий билимдан кишилар ҳам анъаналар ва қабул қилинган умумий кадриятларнинг қучли таъсирини узларида ҳис қилишлари мумкин. Бу ҳолат баъзан ташкилотларни янада ривожлантириш учун зарур қарорлар қабул қилишга ҳалакит беради. Ҳозир бу нарса хусусийлаштирилган корхоналарнинг рахбарлари учун ҳосдир. Масалан, гарчи корхона фаолиятига ва унинг муоммоларига бевосита алоқаси бўлмасада, акциядорлар умумий йиғилиши томонидан ишдан бушатилиш эҳтимоли реал бўлиб қолади. Илгари акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

механизми тулик амал қилмас эди ва улар уз келажаклари хакида хотиржам эдилар. Хозирги вақтда янги шароитда уз мавкеларини қайта кўриб чиққан рахбарлар дивиденд сиесатидан ва акциядорларнинг психологиясидан фойдаланишдан шубҳасиз устунликка эга бўладилар.

Равшанки, ташкилот ишига янгича қараш фойдадан холи эмас. Айниқса унинг мазмунида мавхум тўғри тавсиялар амалга оширишга қаратилган кадамба - кадам реалистик тадбирлар мавжуд бўлса, жуда фойдалидир. Акс холда бу курбакаларнинг саволига берилган жавобга ухшаб қолади. Курбакалар эса, боткокликда қандай қилиб қарқарадан химояланса бўлади, деб савол берганларида уларга «типратиконга айланиб олинг, қарқара типратиконни емайди. Буни қандай қилишни эса биз билмаймиз. Бу мутахасисларни иши» деб жавоб беришган эди.

Ўзбекистон Республикаси ривожланиши учун барча ресурслардан фойдаланиш, республикаимиз халқ хужалигини ривожланиши учун кенг имкониятлар яратди. Шу сабабли Ўзбекистон Республикасида Ҳамдўстлик давлатлари ичида биринчи бўлиб “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун 1992 йил декабрда қабул қилинди. Барча ижтимоий–иқтисодий вазиятда бухгалтерия Ҳисобининг аниқ ва ишончли хўжалик фаолиятлар, жумладан субъектларнинг давлат олдидаги солиқ ва бошқа белгиланган тўловлар бўйича мажбуриятларнинг бажарилиши назорат қилишнинг зарур шarti ҳисобланади. Ҳар бир молиявий институтлар ҳолати бошқа шундай молиявий институтлар билан рақобат шаклидаги муносабатларга боғлиқ бўлган бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг молиявий аҳволи ва унинг тўлов қобилияти тўғрисидаги ахборот зарур.

Тижорат банклари томонидан узоқ ва қисқа муддатли кредитлар бериш шароитида бу ўта муҳимдир, чунки тижорат банклари томонидан кредит беришда корхоналарнинг фаолияти ва молиявий аҳволининг ишончлилиги тўғрисида хато тасавурга эга бўлиши оқибатида зарар талофатларга олиб келувчи нотўғри қарорлар қабул қилиниши мумкин. Корхонанинг молиявий ишончлилиги ва барқарорлиги тўғрисидаги шериклар ва банкнинг юқори

баҳолар, корхонанинг ахлоқий натижаси бўлиб, кредитларни жалб этиш учун асос ва улардан самарали фойдаланишнинг гаровидир. Шу сабабли ҳисобнинг ишончлилиги ва унга асосланган ахборотлар давлат аҳамиятига эга бўлади.

Иқтисодий ахборотларнинг аниқ ва ишончлилиги ҳисоботларнинг эълон қилиниши ва аудиторлик назорат тартиби ўрнатилишини тақозо этади.

Ички аудит хизмати тижорат банкларининг мустақил таркибий тузилмаси ҳисобланади. Ички аудитнинг асосий мақсадлари ва вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

Банк фаолияти ички аудитини амалга ошириш ҳамда у Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги тижорат банклари фаолиятини тартибга солувчи қонунчилик ва меърий ҳужжатларга мувофиқлигини назорат қилиш. Молиявий ҳисоботни жорий (ой, чорақ йил) аудитдан ўтказиш. Хос бўлмаган ва ғайритабиий ҳолат ёки вазиятларни аниқлаш. Банк фаолиятининг қабул қилинган сиёсат, низомлар ва тартибларга мувофиқлигини баҳолаш. Бухгалтерия, операция ва маъмурий назорат тизимлари монандлигини баҳолаш. Банк фаолиятини амалдаги қонунлар, қоидалар ва йўриқномаларга мувофиқлигини баҳолаш. Банк фаолиятини ташқи аудитга тайерлаш. Бундан ташқари тижорат банкларининг Аудит хизмати:

Ички низом, йўриқнома, тартиб ва бошқа ҳужжатларни ишлаб чиқишда қатнашади;

Тажриба алмашиш ва малака ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари ва бошқа ташкилотларнинг ўхшаш хизматлари билан ҳамкорлик қилиш;

Маълумотларни алмашиш орқали ташқи аудиторларга ёрдам беради ва уларнинг ишида кўмаклашади;

Текшириш материалларини умумлаштиради ва текшириш натижалари тўғрисидаги маълумотларни Банк кенгаши ва раҳбариятга тақдим этади.

Аниқланган камчиликларни бартараф этиш тўғрисида Банк кенгаши ва раҳбариятга таклифлар беради.

Ички аудит хизмати ходмилари текшириш ўтказиш давомида банк раҳбарлари ва ходимлардан банк фаолиятига боғлиқ бўлган барча зарур бўлган ҳужжатларни талаб қилиш, банк раҳбарлари ва ходимлардан тушунтиришлар олиш, ҳужжатлардан нусхалар олиш, зарур бўлганда банкда белгиланган тартибда (келгусида сақланиши гумон бўлган) ҳужжатларнинг асл нусхаларини олиш, текшириш ўтказиш мақсадида банкнинг барча биноларига кириш, алоҳида банк операциялари ва ҳужжатларни текшириляётганда сўровнома орқали бошқа корхоналардан зарур маълумотлар ва ҳужжатларни олиш ваколатларига эга.

Ички аудит хизмати мансабдор шахслари текшириш натижаларини бўзиб кўрсатиш, текшириш ўтказилган банк бўлимларидаги омонатлар, ҳисобварақлар ва уларга доир банк операциялари тўғрисидаги маълумотлар махфийлигини таъминламаслик банкнинг тегишли бўлинмаларидан олинган ҳужжатлар бутлигини таъминламаслик ва қайтармаслик ички аудит хизмати ходимлари Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилиги ҳамда ички аудиторлар жавобгарлигини белгиловчи тижорат банкларининг низомларига биноан жавобгардирлар.

Ички аудит ходимлари қуйидаги талабларга жавоб беришлари шарт:

Бажараетган вазифаларининг характерига тааллуқли олий маълумотларга ҳамда тегишли касбий кўникма ва малакага эга бўлишлари, Банк қонунчилиги, ҳамда Марказий Банкнинг Ўзбекистон республикаси ҳудудида банк фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатларни билишлари, умумий қабул қилинган халқаро бухгалтерия ҳисоби ва аудит андозаларини яхши билишлари, ўз малакаларини доимий равишда ошириб боришлари, вазифаларни ҳал этиш кўлами ва муддатига доир аудиторлик дастурлари режалаштирилётганда чекловларга эга бўлмасликлари.

Тижорат банки ички аудити унинг фаолиятини текшириш ва баҳолаш учун таъсис этиладиган мустақил эксперт хизматидир. Унинг асосий мақсади, банк ходимларининг ўз вазифаларини самарали бажаришига кўмаклашиш ва улар устидан таъсирчан назорат урнатишдан иборат.

Бунинг учун ички аудитор банк фаолиятини таҳлил килади ва баҳолайди, шунингдек, зарур тавсия, маслаҳат ва тавсияларни тақдим этади⁵.

Ички аудит ходимларининг уз зиммаларидаги вазифаларни бажариши қандай ташкил этилганлиги ва сифатини ички назорат қилиш тизимининг самарадорлигини текшириш ҳамда баҳо беришни уз ичига олиши лозим. Шу мунособат билан ички аудитор қуйидагиларни текшириши ва баҳолаши зарур:

- молиявий ва ишлаб чиқариш маълумотларининг ҳаққоний ҳамда виждонан акс эттирилиши;
- банк операциялари ва ҳисоботлари асосида ётган меъерий ҳужжатларга сўзсиз риоя этилиши;
- активлар мавжудлиги ва уларни сақлаш усуллари;
- ресурслардан фойдаланиш тежамкорлиги ва самарадорлиги;
- дастурлар бажарилишининг тулиқлиги ва адекватлиги, улар натижаларининг қўйилган мақсад ҳамда вазифаларга мос келиши;

Мазкур мақсадларга эришиш учун ички аудит хизмати катор таҳлилий жараёнларни амалга ошириши лозим.

Ички аудиторлар аудиторлик текшируви натижаларини тасдиқлаш учун маълумотларни туплашлари, таҳлил этишлари, изохлашлари ва уларни ҳужжатлаштиришлари шарт. Маълумотларни урганиш ва баҳолаш жараёни аудит мақсадлари ҳамда ишлар ҳажмига тегишли барча масалалар бўйича маълумот туплашдан бошланади. У аудит ўтказишнинг таҳлилий жараёнларини куллаган ҳолда амалга оширилади. Улардан энг муҳим молиявий ва номолиявий маълумотларнинг узаро боғлиқлигини урганиш ҳамда таккослаш бўлиб, у маълум карама - қарши шароитлар мавжуд бўлмаган тақдирда узаро боғлиқ ахборотнинг узлуксизлигини ишонч билан кутишга асосланади. Карама қарши шароитларга ғайриоддий еки такрорланмайдиган битимлар еки ходисалар; бухгалтерлик ташкилий,

⁵ «Бозор , Пул ва Кредит» 2000 йил март.(29 бет). «NEK AUDIT» аудиторлик фирмаси директори, иқтисод фанлари номзоди Н.Каримовнинг сузлари.

операцион, технологик узгаришлар ва шароитнинг узгариши; самарасизлик; норентабеллик; хатолар; меъердан четга чиқиш еки ноқонуний ҳаракатларни мисол килиб келтириш мумкин.

Таҳлилий жараен ички аудиторларни аудиторлик текшируви давомида тупланган маълумотларни баҳолашнинг оқилона ва самарали тизими билан таъминлайди. Баҳолаш ушбу маълумотларни олдиндан кутилган, сунгра текширув давомида тасдиқланган тахминлар билан таккослашга асосланади. Таҳлилий жараенлар қуйидагилар аниқланган ҳолларда мувоффақиятли кулланилади:

- кутилмаган тафовутлар аниқланганда;
- кутилган тафовутлар содир булмаганда;
- потенциал хатолар аниқланганда;
- эҳтимолий нормадан четга чиқишлар еки ноқонуний ҳаракатлар аниқланганда;

- бошқа гайриоддий еки такрорланмайдиган битимлар еки ходисалар;

Таҳлилий жараенлар қуйидагиларни уз ичига олиши мумкин:

- жорий маълумотларни ўтган даврдаги шундай маълумотлар билан таккослаш;

- жорий маълумотларни сарф-харажатлар сметаси еки прогнозлар билан таккослаш;

- молиявий маълумотларни тегишли номолиявий маълумотлар билан узаро богликлигини урганиш (масалан, иш хаки тулаш учун ҳисобга олинган харажатлар ходимларнинг ўртача сонидаги узгаришлар билан таккосланади);

- маълумот алокасини урганиш (масалан, фоизлар тулаш учун ҳисобга олинган харажатлардаги узгаришлар копланмаган карздорликнинг тегишли колдиклари билан солиштирилади);

- мазкур маълумотларни банкнинг бошқа булинмаларидаги шунга ухшаш маълумотлар билан солиштириш;

- маълумотларни бутун банк соҳасига доир шунга ухшаш маълумотлар билан таккослаш.

Аудиторлик текширувини ўтказишнинг таҳлилий жараенлари пул суммалари, моддий катталиклар, коэффициентлар еки фоизлардан фойдаланган ҳолда бажарилади. Махсус таҳлилий жараенлар уз ичига коэффициентлар таҳлили, узгаришлар тамойилларини урганиш ва регрессион таҳлил, макбуллик тестлари, муайян даврдаги натижаларни таккослаш, харажатлар сметаси, прогнозлар билан солиштириш, шунингдек, ташки иктисодий ахбаротни олади.

Бундай таҳлил ички аудиторларга аудитнинг кейинги, яъни олдинги аудит натижаларини тасдиқловчи тартибларни куллашни талаб қилувчи коидаларни аниклашга ердам беради:

- тафтиш этилаётган участкани аҳамиятини;
- ички назорат тизимининг етарлилигини;
- молиявий ва номолиявий ахбаротларнинг мавжудлиги ва ҳаққонийлигини;
- аудитнинг таҳлилий жараенлари натижаларини олдиндан айтиш аниқлигини;
- текширилатган ташкилот фаолият юритаётган тармок бўйича ахборот мавжудлиги ҳамда таккосланиши;
- аудиторлик текшируви натижаларини бошқа аудит натижалари тасдиқлайдиган даражани.

Ички аудиторлар ушбу омилларни баҳолаганларидан сунг зарурат тугилганда аудиторлик текширувининг кушимча тартибларини ҳисобга олишлари ва куллашлари мумкин. Кутилмаган натижалар олинганда еки тушинтириб булмайдиган узаро алокалар аниқланган тақдирда, улар урганилиши ва баҳоланиши лозим. Ностандарт вазиятларни урганиш раҳбарлар ўртасида суров ўтказишни ва бошқа тадбирларни талаб килади. Улар текширувчилар кўриб чиқаётган натижалар ва узаро алокалар етарлича изохланганига ишонч ҳосил қилмагунларича утказилар эди. Изохланмаган

натижалар ва асосланмаган узаро алокалар эхтимолий йўл қўйилган хато еки ноқонуний ҳаракатдан дарак бериши мумкин. Улар тегишли даражалардаги раҳбарлар эътиборига ҳавола этилиши лозим.

Ички аудиторлар ҳар бир аудиторлик текширувини режалаштириш лозим. Режалаштириш ҳужжатлаштирилади ва қуйидагиларни уз ичига олади.

Аудит мақсадлари ва ҳажмини аниклаш. Мақсадлар аудиторлар томонидан ишлаб чиқилган бажарилиши мулжалланган вазифаларни шакллантирувчи умумлаштирилган коидалардан иборат бўлади. Жараенлар - аудит мақсадларига эришиш усуллари дидир. Мақсадлар ва жараенларни аниклашда тафтиш этилаётган фаолият тури билан боғлиқ таваккалчиликдан келиб чиқилади. «Таваккалчилик» деган атама бирон ҳодиса еки ҳаракат текширилаётган ҳаракат турига ёмон таъсир этиш эхтимоли тушинилади. Аудиторлик текширувини режалаштириш босқичида таваккалчилик даражасини аниклаш мақсади аудит қилиниши лозим бўлган фаолият тўрининг асосий участкаларини ажратиш ҳисобланади:

- аудиторлик текширувидан утказилиши лозим бўлган фаолият турлари тўғрисида асосий маълумотларни олиш. Унга қуйидагилар киради:

- вазифалар, мақсад ва режаларни белгилаш;
- хизматчилар ва раҳбар ходимлар тўғрисидаги маълумотлар, лавозим йуриқномалари, коида ва маълумотномаларни уз ичига олувчи ташкилий тузилма тўғрисидаги ахборот, шунингдек, ташкилий тузилмадаги сунгги узгаришлар тўғрисидаги маълумот;
- бюджет тўғрисидаги маълумотлар, таҳлил этилаётган фаолият тури ишлаб чиқариш натижалари ва молиявий маълумотлар;
- олдинги аудиторлик текширувининг ишчи ҳужжатлари;
- олдинги аудиторлик натижалари, шу жумладан, ташки аудиторларнинг тугалланган еки жорий ишлари натижалари;
- юзага келиши мумкин бўлган мунозорали масалаларни ҳал этиш учун хат-ҳужжатлари архивлари;

- мазкур фаолият турига доир махсус ва техник адабиет. Аудитнинг бошқа зарурий шартлари текшириш даври ва дастлабки якунлаш муддатлари белгиланади. Якуний аудиторлик хулосаси форматининг муҳокома этилиши унинг езилишини осонлаштиради.

Аудиторлик текшируви учун зарур ресурсларни аниклаш. Ходимлар сони ва уларнинг тажриба даражаси аудиторлик вазифасининг мураккаблиги, вақт доираси ва тасарруфидаги ресурслар билан белгиланади. Ички аудиторларни танлашда ходимларнинг билими, тажрибаси ва интизоми ҳисобга олинади. Ички аудиторларнинг малака оширишга эҳтиёжини ҳисобга олиш ҳам муҳим. Чунки ҳар бир мувоффақиятли бажарилган аудиторлик вазифаси малака ошишига, касбий куникмалар ҳосил бўлишига ердан беради.

Аудиторлик текшируви тўғрисида билиши зарур бўлган барча шахслар билан алоқада бўлиш. Текшириладиган фаолият тури учун маъсул раҳбарлар билан иш юзасидан учрашувлар ўтказиш. Унда қуйидаги масалалар муҳокама этилиши мумкин:

- режалаштирилган аудит мақсадлари ва ҳажми;
- аудиторлик ишини муддатлар бўйича тақсимлаш;
- аудиторлик текширувида иштирок этадиган номзодлар;
- ахборот алмашиш жараёни, шу жумладан, аудит усуллари, вақт доираси ва маъсул шахслар;
- тафтиш этиладиган корхоналардаги иш шароити ва фаолиятидаги операциялар, шу жумладан, раҳбарият еки асосий тизимлардаги сунгги ўзгаришлар;
- раҳбарларнинг бирорта масала юзасидан ҳавотири;
- ички аудиторда алоҳида кизиқиш ва тафтиш уйғотган нарсалар;
- ҳисобот тартиблари ва ички аудит бўлишининг тафтишдан кейинги назорат жараёнини келишиб олиш;
- аудиторлик фаолияти натижаларини қисқача баён қилиш ва уларни аудиторлик текшируви ишчи ҳужжатларида қайд этиш.

Текшириш-тафтиш этилиши лозим бўлган фаолият тўғрисида ахборот туплаш батафсил таҳлил қилмасдан текширишнинг асосий жараенлари.

Текширишнинг асосий мақадлари қуйидагилар:

- текширилатган фаолиятни тушуниш;
- алоҳида эътибор талаб этиладиган аниқ соҳаларни аниклаш;
- аудиторлик текширувини бажаришда фойдаланиш учун ахборот олиш;
- келгуси аудит заруриятини аниклаш.

Текшириш аудиторлик ишини режалаштириш ва юритишга онгли ендошиш имкониятини беради, шунингдек ички аудит булимнинг ресурсларини улар энг самарали ишлатилиши мумкин бўлган жойларга фаол жалб этилади.

Текширув йуналиши аудит характериға боғлиқ равишда узғаради. Ишлар ҳажми ва уларни бажариш муддатларига талаблар ички аудиторнинг тажрибаси ва малакаси, таҳлил этилаётган фаолият хабардорлари аудиторлик текширувининг тури, шунингдек, мазкур шарҳ жорий еки тафтишдан кейинги вазифанинг қисми эканлигига боғлиқ равишда узғаради. Муддатларга бўлган талабларга фаолият қулами, мураккаблиги, текширув объектининг жойлашиш манзили таъсир қилади.

Текшириш қуйидаги жараенларни қуллашни уз ичига олиш мумкин:

- аудит объекти билан музоқоралар;
- фаолиятга дахлдор шахслар, масалан, банкда хизмат кўрсатилаётган миждозлардан фикр туплаш;
- жойларда урганиш;
- ҳисоботлар ва таҳлилий урганиш материалларни текшириш;
- аудит ўтказишнинг таҳлилий жараенлари;
- блок чизмалар тузиш;
- функционал «оралик» текширувлар (аниқ фаолиятни бошидан охиригача тестдан ўтказиш);
- асосий назорат этиладиган фаолият турларини ҳужжатлаштириш;

Текшириш якунида натижалар тўғрисида маълумот тайерланиши ва қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш зарур:

- аудит нуктаи назаридан жуда муҳим масалалар ва уларни чуқур урганиш сабаблари;
- текшириш ўтказиш вақтида аниқланган ишга тегишли ахборот;
- аудит мақсадлари, тартиблари ва ЭХМ дан фойдаланган ҳолда текшириш каби махсус аудит усуллари;
- назоратнинг эҳтимолий нозик нукталари, унинг камчилиги;
- эҳтиёжларни вақт ва ресурслар юзасидан дастлабки баҳолаш;
- ҳулоса тузиш ва аудиторлик текширувини якунлашнинг қайта кўриб чиқилган муддалари;
- аудиторлик текширувини тугатиш сабаблари;

Аудиторлик текширувини ўтказиш дастурини езиш қуйидагиларни ўз ичига олиш лозим:

- ахборотни туплаш, таҳлил қилиш, изохлаш ва ҳужжатлаштиришнинг тасдиқланган тартиблари;
- аудиторлик текширувининг ҳар бир босқичи мақсадини белгилаш;
- аудит мақсадларига эришиш учун зарур бўлган тестлаш кулами ва кенглигини белгилаш;
- тафтиш этилиши лозим бўлган аниқ соҳалар, хатарлар, жараёнлар ва битимлар руҳати;
- аудиторлик текширувининг дастлабки дастури (текширув бошлангунча).

Аудит натижалари қачон қимга ва қандай шаклда хабар қилиниши тўғрисидаги қарор, ушбу қарор учун маъсул ички аудит бошлиғи томонидан қабул қилинган. У ҳужжатли тасдиқланиш ва раҳбариятга энг мақсадга мувофиқ шаклда етказилиши лозим.

Аудиторлик иши режасини тасдиқлаш.

Аудиторлик иши режалари ички аудит бўлими бошлиғи еки аудиторлик текширувигача тайинланган шахс томонидан тасдиқланади.

Унга киритилган узгаришлар ҳам уз вақтида тасдиқланиши лозим. Агар вазият езма равишда тасдиқлашга тускинлик килса, дастлаб огзаки маъқуллаш ҳам мумкин.

Тафтишдан сунгги назоратнинг самарадорлигига қандай эришиш мумкин.

Оптимал режалаштиришнинг ўзи банкнинг коникарли еки аксинча ишлаетганлиги тўғрисида ишонч хосил қилиш имконини бермайди. Шунинг учун ички аудиторлар аудиторлик хулосасида кўрсатилган камчиликларни бартараф этиш учун тегишли чора-тадбирлар курилганлигига ишонч хосил қилиш мақсадида тафтишдан сунгги назоратни амалга ошириши лозим.

Ички аудиторлар бундай чора-тадбирлар қабул қилинганлиги

Банклар маблағларнинг сақланиши ҳамда омонатчилар олдидаги мажбуриятларнинг бажарилиши учун, шу жумладан, тўловлар бир банкдан бошқа банкга ўз вақтида ўтиши ҳамда маблағларнинг корхоналар ва ташкилотлар ҳисоб китоб варақларига киритилиши учун ўз мижозлари ва омонатчилари олдида жавобгардирлар⁶. Банкларнинг фаолияти қонун ҳужжатларига мувофиқ аудиторлик текширишларини амалга ошириш учун лицензияга эга бўлган аудиторлар томонидан ҳар йили текшириб турилиши лозим. Аудит, хусусан, капиталнинг етарлилигини баҳолаш, ссудаларни бўйича зарарларни қоплаш б таваккалчиликни ва ликвидлиликни ўлчашни уз ичига олади. Банклар қонун ҳужжатларига мувофиқ ички аудиторлар дастурларини ишлаб чиқишлари ва амалга оширишлари ҳам шарт⁷

⁶ 1996 йил 25 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг “Банк ва банк фаолияти тугрисида”ги Қонунининг 39 моддасида

⁷ 1996 йил 25 апрелдаги Ўзбекистон Республикасининг “Банк ва банк фаолияти тугрисида”ги Қонунининг 43 моддасида

2.2.Тижорат банклар активлари аудити таҳлили.

Тижорат банклар активлари аудитини таҳлил қилишдан олдин энгаввало уша тижорат банкнинг консолидициялашган йигма бухгалтерия баланси актив моддаларининг таҳлилини утказиш мақсадга мувофикдир.

Умуман тижорат банклар актив пасивлари аудитида кўрсаткичларни танлаб олишдаги урғу:

- ссудаларни таснифлаш асосида активлар сифати ва захираларни яратиш;

- баланс ва балансдан ташқари моддаларнинг таркибидаги ўзгаришларнинг асосий тенденциялари, нисбий ликвидлилик, фоиз ставкаси ва валюта рискни бошқариш бўйича чоралар;

- даромадлар таркибидаги асосий тенденциялар;

- бошқарувнинг иқтисодий самарадорлиги ва сарф - харажатлар самарадорлигига қаратилиши зарурлиги таъкидланди.

Аудиторлар қуйидаги ҳолларни алоҳида қайд этиши уқтирилади:

- банк активлари портфели аҳволи, жумладан ссудаларни таснифлашда фойдаланилган мезонлар кўрсатилган ҳолда муддати узайтирилган қарздорликлар;

- банкнинг маҳаллий ва хорижий банклардаги текширилган ҳисобварақлари («ностро» ҳисобрақами) ва йил якунигача тугалланмаган позицияларнинг тўлиқ қондирилган таққосламаси;

- банкнинг маҳаллий ва хорижий банклардаги текширилган ҳисобварақлари («лоро» ҳисобрақами) ва йил якунигача тугалланмаган позицияларнинг тўлиқ қондирилган таққосламаси;

- йил якунигача амалдаги қонунчиликка мувофик ўтказилган инвентаризация натижаларини текшириш;

- филиаллар ва бош банк ўртасидаги ҳисоб- китобларнинг дебет ва кредит сальдосини текшириш, уларнинг йил якунигача тўлиқ, қондирилган таққосламаси;

— фоизлар бўйича даромадлар ва харажатлар таҳлили, бошқа даромадлар ва харажатлар, олинган даромадларнинг аниқлиги ва оқилоналиги таҳлили, жумладан ҳисобрақамлардаги маблағларни хорижий валютага конвертирлаш натижалари;

— барча чегирмалар, шу жумладан ссудалар бўйича йўқотишларни қоплашга ажратилган умумий заҳиралар ва реал ёки эҳтимолий зарарлар ўрнини тўлдириш учун яратилган жоиз заҳиралар таҳлили;

— йил давомида банк ва унга алоқадор бўлган шахслар ўртасида олиб борилган барча асосий операциялар таҳлили ва бу операцияларнинг банкнинг ўз капитали ва унинг соф даромадига кўрсатган самараси.

Банкларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш қоидаларига риоя қилиши текширилганда қуйидаги жиҳатлар қамраб олинди:

— актив ва пасивларни баҳолаш тизими;

— амалдаги қонунчилик асосида даромадлар ва харажатларни ҳисоблаш усули;

— қимматли қоғозларни баҳолаш учун асослар;

— бошқа компанияларда иштирок этиш портфелини баҳолаш учун асослар;

— хорижий валютадаги «спот»лар ва форвард шартномаларни баҳолаш учун асослар;

— хорижий валютани конвертирлашнинг белгиланган тартибига риоя қилиши;

— ҳаракатда бўлган ва ҳаракатда бўлмаган асосий воситаларнинг амортизацияси;

— имтиёзли солиққа тортиш;

- лизинг операцияларини молиялаш;

— факторинг операцияларини молиялаш.

Аудиторлар ўзлари текшириш ўтказаётган банкда фойдаланилаётган ахборотларнинг компьютерлаштирилган тизимини баён этишлари, шу билан

бирга ҳисоботларда қуйидаги жиҳатларни акс эттиришлари лозимлиги таъкидланди:

—бухгалтерия операцияларини қайта ишлашнинг ягона тизими мавжудлиги;

—нормувофик вазифаларни тақсимлаш;

—операцияларни автоматлаштиришнинг ривожланиш даражаси;

—маълумотларни қайта ишлаш ишончилигининг эҳтимолий боғлиқлиги;

—қўлланилаётган асосий соҳалар ўртасида тизимнинг интеграциялашув ва мувофиқлаштириш даражаси;

—компьютер ҳимояси ва авария ҳолатларида маълумотларни қайта тиклаш режаси;

—архив ишлари, шу жумладан, электрон маълумотларни амалдаги тартибга мувофиқ олиб бориш ва ҳимоялаш.

Аудиторлар текширишлар давомида беш ёки ундан кўп фоизга эга бўлган ҳар бир акциядор ҳақида ахборотлар мавжудлигини текширдилар. Бу ахборотлар ўтган ҳисобот йили охиридаги акциядорлар ҳақидаги маълумотлар билан таққосланди; изоҳларда акциядорлар таркибидаги асосий ўзгаришлар қайд этилди. Юридик шахс мақомига эга бўлган акциядорларга нисбатан:

—уларнинг қайд қилинган жойдаги давлатга тегишлилиги тўғрисида;

—уларнинг иқтисодиёт соҳасидаги фаолият турлари;

—мулкчилик шакли тўғрисида;

—молиявий ҳолати тўғрисидаги ахборотлар йиғилди.

Шунингдек, аудиторлар банкнинг дахлдор бўлган шахслар билан амалга оширган турли операцияларини ҳам текширдилар, операцияларнинг моҳияти, муддати, шартлари ва операциялар аҳволи тўғрисида алоҳида тартибда маълум қилдилар ва бундай операцияларни ўтган ҳисобот йилидаги операциялар билан таққослаб бердилар.

Марказий банкнинг аудиторлар олдига қўйган яна бир вазифаси банкларнинг кредитлаш стратегиясига, ўрнатилган тартиблар ва ссуда портфелини бошқаришнинг мавжуд процедуралари, жумладан, балансдан ташқари риск, масалан, акцептлар, аккредитивлар, кафиллик бериш ва ҳоказо фаолиятига алоҳида эътибор беришига қаратилди. Бунда қуйидаги жиҳатларни алоҳида қайд этиш лозимлиги таъкидланди:

—гаров қиймати ва бошқалардан келиб чиққан ҳолда хусусий мижозлар, банкка даҳлдор бўлган гуруҳларни кредитлашнинг ўрнатилган чегаралари, иқтисодиёт соҳалари, жуғрофий минтақалари;

—маълум мижозлар гуруҳи учун ўрнатилган чекловлар, ссудаларнинг белгиланиши ва уларнинг турлари, ссудаларни қоплашнинг максимал муддатлари ва мақбул таъминот турлари;

—заёмчининг молиявий аҳволи ҳақида ахборотлар олишга бўлган талаблар, шунингдек, заёмчининг молиявий аҳволи таҳлили;

—банк томонидан ўрнатилган кредитлаш меъёрларига риоя қилиниши;

—ссудалар ажратиш бўйича қабул қилинган қарорларга масъулик, банкнинг кредит комитети билан бирга баҳолаш ва кредитлаш вазифасини бошқага бериш;

—ссудаларни олиш процедуралари, ҳужжатлаштириш, қоплаш, ссудаларнинг ишлатилишини кузатиб бориш.

Шу билан бирга, фоиз ҳисоблаш тўхтатилган, ҳаракатда бўлмаган ссудалар ҳажми ҳамда муддати узайтирилган имтиёзли ссудалар ҳақида ахборотлар тўпланиб, тавсифланиши зарурлиги белгиланди.

Активларнинг молиявий ҳисоботларда акс эттирилган қиймати мунтазам равишда (самарали назоратни амалга ошириш мумкин бўлган тарзда) ҳақиқатда мавжуд бўлган активлар қиймати билан солиштирилади ва аниқланган ҳар бир тафовутлар бўйича ўз вақтида чоралар кўрилади.

Тижорат банкнинг активлари аудити бевосита актив операциялари аудити самараси уларок аниқлаштирилади.

2.2.1 жадвал

ОАТ «Алокабанк» нинг 31.05.2009 йил ҳолатига баланс ҳисоботи⁸

(минг сумда)

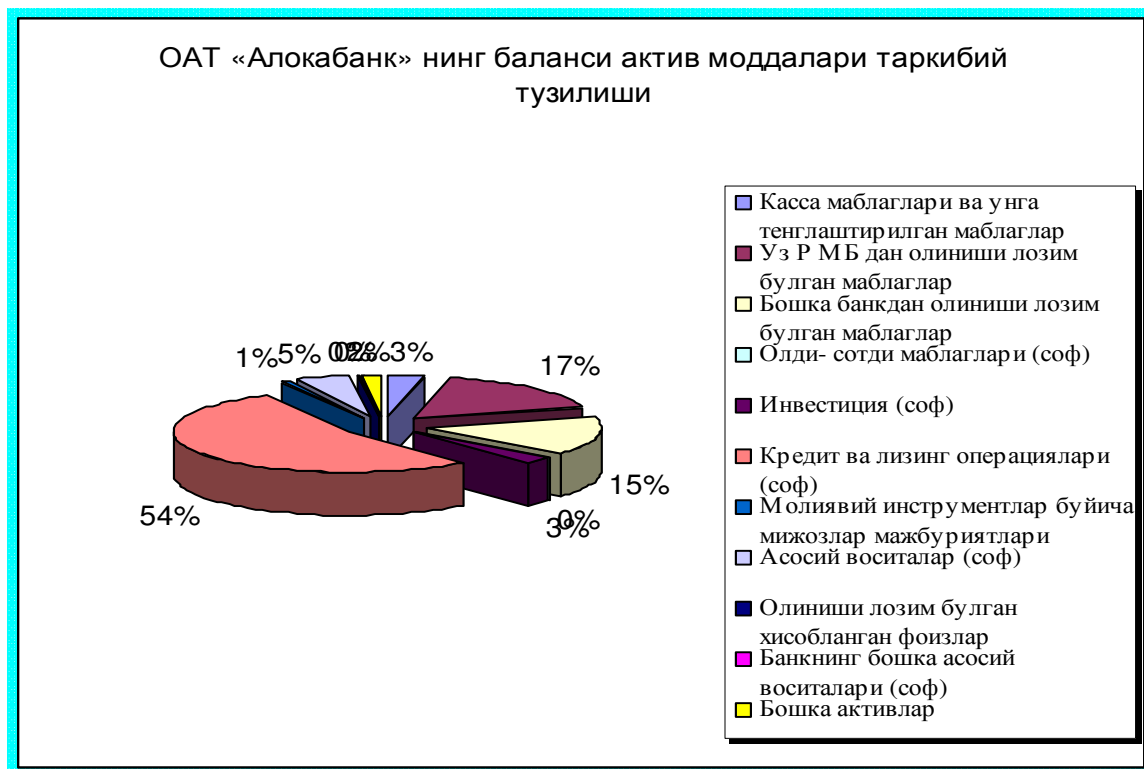
АКТИВЛАР		
1	Касса маблағлари ва унга тенглаштирилган маблағлар	7 178 891
2	Уз Р МБ дан олиними лозим бўлган маблағлар	36 156 173
3	Бошқа банкдан олиними лозим бўлган маблағлар	31 516 687
4	Олди- сотди маблағлари (соф)	251
5	Инвестиция (соф)	5 369 875
6	Кредит ва лизинг операциялари (соф)	111 423 383
7	Молиявий инструментлар буйича миқдорлар мажбуриятлари	1 253 098
8	Асосий воситалар (соф)	10 726 728
9	Олиними лозим бўлган ҳисобланган фойзалар	608 980
10	Банкнинг бошқа асосий воситалари (соф)	111 044
11	Бошқа активлар	3 257 362
Ж А М И АКТИВЛАР		207 602 472
МАЖБУРИЯТЛАР ВА ХУСУСИЙ КАПИТАЛ		
1	Талаб қилиб олинган депозитлар	64 815 295
2	Жамғарма депозитлар	660 089
3	Муддатли депозитлар	63 081 925
4	Туланиши лозим бўлган кредитлар ва лизинглар	26 121 859
5	Туланиши лозим бўлган ҳисобланган фойзалар	1 122 430
6	Бошқа мажбуриятлар	16 064 863
Ж А М И МАЖБУРИЯТЛАР		171 866 461
1	Оддий акциялар	24 460 699
2	Имтиёзли акциялар	798 991
3	Қушилган капитал	1 604 745
4	Таксимланмаган фойда	8 827 682
5	Бошланғич нархда ошган бозор баҳоси	43 894
Ж А М И ХУСУСИЙ КАПИТАЛ		35 736 011
Ж А М И МАЖБУРИЯТЛАР ВА ХУСУСИЙ КАПИТАЛ		207 602 472

⁸ ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

Юкоридаги жадвал маълумотларига кура активлар энг куп кисмини кредит ва лизинг операциялари эгаллаб 111 423 383 млн.сумни ташкил килади. Бундан ташкари ОАТ «Алокабанк» активлари таркибини янада ёркинрок тушунтириш учун куйидаги диаграммани келтирдик.

2.2.1 Диаграмма.

ОАТ «Алокабанк»нинг 31.05.2009 йил ҳолатига баланс актив моддалари таркибий тузилиши⁹

Юкоридаги жадвал ва диаграмма маълумотларидан куришиб турибдики, ОАТ «Алокабанк» баланс таркибининг энг куп кисмини, яъни 54% ини кредит ва лизинг активлари ташкил килади. Ундан кейинги уринда инвестициялар эгаллаб 17% ни ташкил килади.

Аудитор тижорат банклар активлари аудитини утказишда бевосита *касса операциялари аудитидан* бошлайди.

⁹ ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

Банк кассаларидаги мавжуд пул ва бойликлар тўсатдан, бир куннинг ўзида, барча бойликлар, улар билан ўтказиладиган операциялар, пул ва бойликлар санаш чоғида бут сақланишини тўлиқ аудит қилиш имкониятини таъминлайдиган, ҳамда бойликлар яширилиши, пул ва бошқа бойликлардан камомад борлигини яширишга имкон қолдирмайдиган изчилликда аудит қилинади.

Аудит қилиш бойликлар бут сақланиши учун жавобгар бўлган мансабдор шахсларнинг иштирокида ўтказилиши ҳамда банк муассасаларида операциялар амалга оширилишининг одатдаги маромини бузмаслиги керак.

Аудитдан ўтказиш пайтида юқори лавозимдаги мансабдор шахслар йўқ бўлса, бу ҳолат далолатномада алоҳида қайд этилади, умумий далолатнома аудит раҳбарининг, ҳамда масъул раҳбарларнинг имзолари билан тасдиқланади.

Касса ва касса операцияларини аудит қилишда аудитор қуйидагиларни аниқлаши зарур:

а) касса операциялари кирим-чиқим ордерлари билан расмийлаштирилиши, ўз вақтида ва тўғри тузилиши, пул қабул қилинган ва берилган саналар, ҳамда шунинг асоси кўрсатилиши, чиқим ҳужжатларида тегишли имзолари борлиги;

б) банк ҳужжатларини ёки иш ҳақиға доир ҳисоб-китоблар билан боғлиқ ҳужжатларни имзолаш ҳуқуқиға эға бўлган бухгалтер ёки бошқа бир ҳисобчи ходим кассир вазифасини бажармаётгани;

в) депонентдаги суммалар банкка тўлиқ ва ўз вақтида топширилиши, кассадаги нақд пул кундалик қолдиғининг банк белгилаб берган лимитиға риюя қилиниши ва улар бут сақланиши қандай таъминлангани;

г) кассирнинг моддий жавобгарлик ҳақида касса операцияларини ўтказиш тўғрисидаги низомға мувофиқ белгиланган шаклда тузилган мажбуриятномасининг мавжудлиги;

д) касса хужжатлари аудит ўтказилаётган давр бўйича тўлиқ текширишдан ўтказилади. Касса хужжатларини текширилиши бирданига касса, ҳамда молия тартибларига риоя қилиниши текширилиши ҳисобланади.

Банкдан олинган маблағлар киримга тўлиқ, киритилгани банк берган кўчирмалар ва банкдан пул олиш учун ёзиб берилган чеклар асосида текширилади. 2-сонли журнал-ордер билан дебет “Касса” ва кредит “Банк” суммаларига мос келиши керак, агарда фарқ борлиги аниқланса, чек милки, касса кирим ордери банк кўчирмалари билан солиштирилади, шубҳа туғилган тақдирда бевосита банк бўлимида ҳам текширилиши мумкин.

Юқоридаги таҳлил қилган жадвал маълумотларидан ҳам яна бир қарра **кредит операциялари аудити** исботини топган.

Бош бошқармада ва ҳисоб-касса марказида қуйидагилар текширилади:

берилган кредитлар бўйича ҳисоб-китоблар ва хужжатларни расмийлаштиришнинг тўғри юритилиши;

марказлашган кредитдан мақсадли ва самарали фойдаланиши;

белгиланган муддатларда ва тартибда кредитни қайтарилиши;

фоизларнинг ўз вақтида тўланиши;

кредитнинг режадаги миқдорини ўз айланма маблағлари ва кредиторлик қарзининг иштирокини ҳисобга олган ҳолда белгилаш тўғрилиги;

кредит бериш шартларига риоя қилиниши ва шунга доир хужжатлар тўғри расмийлаштирилиши;

кредит ресурсларидан уларни - ажратишда белгиланган мақсадга қатъий риоя қилган ҳолда фойдаланиш;

қарзлар уз вақтида ва тўлиқ ундириб оlinиши;

кредитлар таъминланганини назорат қилишнинг аҳволи (хўжалик органларининг маълумотномалари, ҳисобот балансларининг маълумотлари хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзига бориб омбор ва бухгалтерия ҳисоби маълумотлари бўйича текширилади);

кредитлашда даражалашнинг таъминланиши. Бунда айрим жазоларни танлаш ва қўллаш тартиби тўғрилигига эътибор берилади;

ишлаб чиқариш ва маҳсулотни сотиш, товар - моддий бойликлари захираси, товар обороти ва хизмат кўрсатиш ҳажмининг ўсиш суръатлари билан қисқа муддатли кредитларнинг ўсиш суръатлари ўртасидаги иқтисодий жиҳатдан асосланган нисбатга риоя қилиниши юзасидан кўрилатган чоралар;

кредит шартномаларида банк билан хўжалик органи ўз зиммаларига олган мажбуриятлар бажарилиши (кредитлаш, кредитларни бериш ва қайтариш, фоиз ставкаларини кўллаш, солиқ ҳукукидан фойдаланиш шартларига риоя қилиниши).

Хизмат кўрсатилувчи корхоналар ва ташкилотларнинг назорат ва ҳисобот материаллари (баланслар ва бошқа хил ҳисобот маълумотлари, ҳажмларнинг назорат варақлари (даромад ва харажатлар баланси), ўз оборот маблағлари, кредитланадиган бойликлар, харажатлар ва ҳоказолар борлиги тўғрисидаги маълумотномалар), “Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги”, молия органларининг маълумотлари қарз операциялари тўғри амалга оширилатганини текшириш учун асос бўлади.

Шу мақсадларда ҳисоб-китоблар, ҳулосалар, хўжалик юритувчи субъектларининг ишлаб чиқариш-молиявий фаолиятининг кўрсаткичлари ҳамда хўжалик органларига кредит, ҳисоб-китоб хизмати кўрсатиш жараёнида банк муассасаси амал қиладиган бошқа ҳужжатлардан ҳам фойдаланилади.

Хўжалик органларининг ссуда ҳисобварақлари бўйича ўтказиладиган операциялар тўғрилиги шахсий ҳисобварақлар, мемориал ҳужжатларнинг маълумотлари ва кредит бўлимларининг фармойишлари асосида текширилади.

Кредит товар-моддий бойликлари билан таъминлангани устидан ўрнатилган назоратнинг аҳволини текширишда таъминланмаган кредитга қанчалик кўп ва қандай миқдорларда йўл қўйилгани, банк муассасалари раҳбарлари у вужудга келишининг сабабларини қанчалик мунтазамлик билан кўриб чиқаётгани, бу қарз ўз вақтида ва тўлиқ аниқлангани, ҳамда ундириб

олиш чоралари кўрилгани, банк муассасаси келгусида таъминланмаган қарздорликка йўл қўймаслик учун кўраётган чоралар аниқланади.

Таъминланмаган қарздорликни тўлиқ аниқлаш кўриб чиқиладиганида кредитланмаган моддий бойликлар, шу жумладан таъминотчиларда жавобгарлик остида сақлашга қолдирилган бойликлар, йўлдаги товарлар кўринишидаги дебеторлик қарзи, шунингдек, оддий шароитда кредитланишига йўл қўйилмайдиган бойликлар кредит таъминотида киритилмагани, кредит таъминотининг ҳажми тайёр маҳсулотга, якунланмаган ишлаб чиқаришга, жўнатилган товарларга тегишли бўлган таннарх қимматлашуви суммасига тенг даражада камаймаганини текшириш керак.

Шунингдек, товар-моддий бойликларининг қолдиқлари ҳисобини юритишдаги аҳвол, уларни сақлаш шароитларига риоя этилиши тўғрисида хўжалик субъектлари тақдим этган маълумотлар тўғрилиги юзасидан жойларда текширишлар ўтказилган-ўтказилмаганига эътиборни қаратиш зарур.

Бош бошқармадаги иқтисодий ва назорат ишларининг аҳволи текширилиши шарт. Бунда қуйидагиларга алоҳида эътибор берилади:

кредитланувчи корхоналар маҳсулотни шартнома (буюртманомаларга, ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмаган чиқимлар ва йўқотишларга йўл қўймаслик ишларига, ресурсни тежашга доир чоралар қурилишига мувофиқ тарзда етказиб бериши;

товар-моддий бойликлари захираларининг аҳволи, оборот маблағларининг айланишини тезлаштириш;

иқтисодиёт ва молия ишларида кечаётган ўзгаришлар. Корхоналар билан кредит, ҳисоб-китоб муносабатларида улар ҳисобга олинган олинмаётгани;

иқтисодий ишнинг маҳсулдорлиги, таҳлили ўрнига қўплаб далиллар ва мисолларни етарлича умумлаштириб ўтирмай, юзаки тавсифлаш ҳолларига йўл қўйилиши, аниқ хулосалар ва таклифлар тайёрлаш, таҳлил натижалари юзасидан банк ходимлари билдирган таклифлар ва тавсияларни хўжалик

субъектлари қандай бажарётганларини банк муассасалари назорат қилишининг ташкил этилиши;

молия органлари, Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги, Давлат арбитраж органлари ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда муайян соҳада таҳлил ўтказиш ёки бирлашмалар, корхоналар, ташкилотларнинг хўжалик-молия фаолиятини ялпи текширувдан ўтказиш;

кредитларни қайтариш юзасидан мажбуриятларини бажармаётган корхоналарга нисбатан иқтисодий таъсир чораларини ўз вақтида ва тўғри қўллаш (фоиз ставкаларини ошириш, туриб қолган бойликларни сотиш, кредитларни муддатидан олдин ундириб олиш чораларни кўриш, кафолат остида кредит бериш, корхоналарни тўловга қобилиятсиз деб эълон қилиш, уларни тугатиш ва қайта ташкил этиш тўғрисида таклифлар киритиш).

Иш жараёнида текширув режаларини ва улар амалда бажарилишини танқидий жиҳатдан қайта кўриб чиқиш (хўжалик органларини текширув доирасига қамраб олиш, текширувларнинг белгиланган даврийлигига риоя қилиш), шунингдек, ўтказилган текширувларнинг сифатини, уларга тегишли материаллар юзасидан кўрилган чора-тадбирларнинг етарли ва самарадорлигини баҳолаш керак. Зарурат туғилганда, кредитлаш ва ҳисоб-китоблар билан боғлиқ айрим масалалар, айниқса амалга оширилаётган кредит – ҳисоб - китоб операциялари ёки хўжалик юритувчи субъектларни кредитлаш ва ҳисоб-китоблар учун тақдим этган маълумотларнинг ишончлилиги аудиторда шубҳа уйғотган ҳолларда шу масалалар ҳам хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзига бориб текширилиши керак.

Кредит ҳисоб-китоб операциялари текширилаётган хўжалик органларида ссуда қарздорлиги банк маълумотларига мос келиши балансларда тўғри акс эттирилгани, кредитлаш объектлари бўйича ҳисоби тўғри юритилиши танлаб аниқланади, фарқ чиққанида унинг сабабларини топиб, банк муассасаларига шу камчиликларни бартараф этиш чораларини кўриш вазифаси топширилади.

Ҳисоб-китоб операцияларини текшириш жараёнида қуйидагиларни кўриб чиқиш керак:

банк муассасаларининг дебеторлик ва кредиторлик қарзи таркибини таҳлил қилишга доир ишини кўриб чиқиш. Бунда банк муассасалари товарлар ва хизматлар учун олдиндан ҳақ тўлаш кўринишида буюртмачилардан мунтазам суратдан маблағ олиб турувчи корхоналарда кредиторлик қарзини, ҳамда олдиндан ҳақ тўловчи корхоналарда дебеторлик қарзининг аҳволини таҳлил қилишлари шарт эканлигидан келиб чиқиш зарур.

Юқорида қайд қилинганларни аудит қилиш жараёнида Бош бошқарма томонидан тижорат банкларига берилган марказлашган кредитларни аудит қилишда Марказий банкнинг 1996 йил 18 майдаги 261-сонли йўриқнома ва ҳисоб-касса Марказлари томонидан ўз миқдорларига берган қисқа муддатли кредитлар берилишини аудит қилишда 1996 йил 3 октябрдаги 260-сонли йўриқномасида белгилаб қўйилган тартибларга риоя қилинишига ҳам этибор бериш лозим.

2.2.2 жадвал.

ОАТ «Алокабанк» томонидан 31.05.2009 йил ҳолатига кредит ажратилган соҳалар таркиби.¹⁰

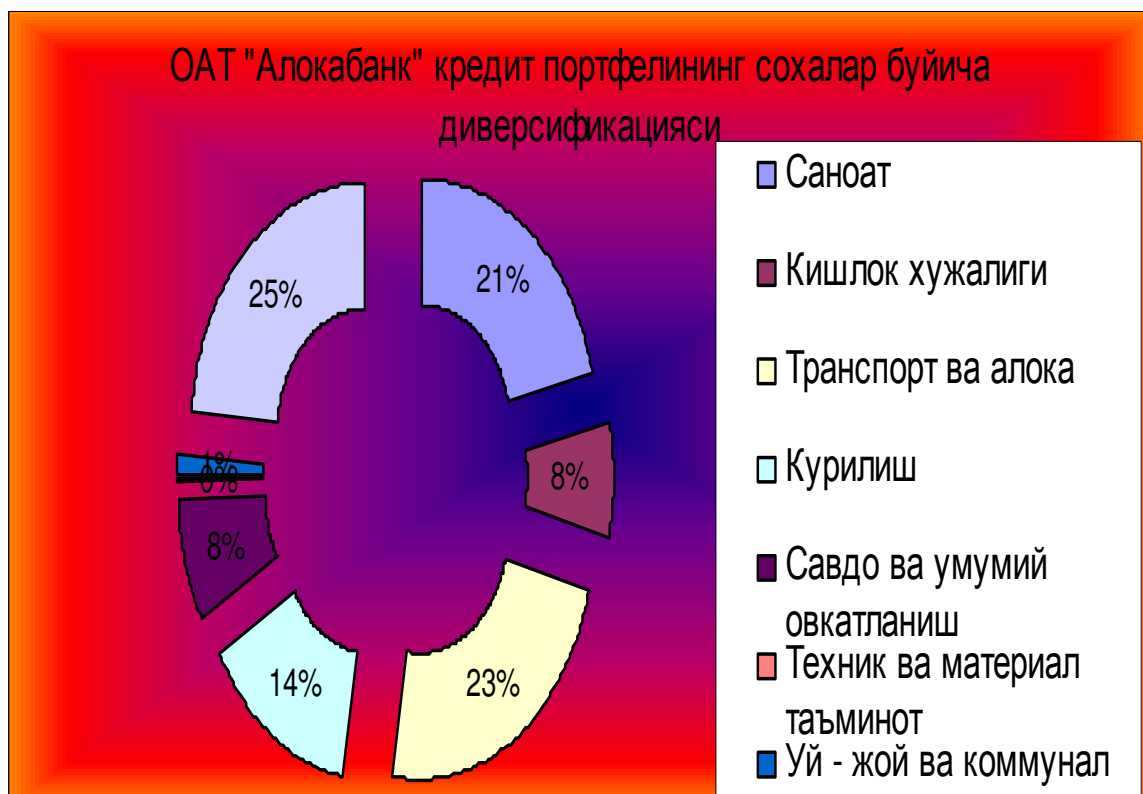
	Кредит ажратилган соҳалар	миқдори (минг сум)
	Саноат	17 922 563
	Кишлоқ хужалиги	6 413 957
	Транспорт ва алоқа	19 766 220
	Қурилиш	12 023 361
	Савдо ва умумий овқатланиш	6 709 371
	Техник ва материал таъминот	224 737
	Уй - жой ва коммунал хизмат	1 230 000
	Бошқа тармоқлар	19 877 816

¹⁰ ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

Юкоридаги жадвал маълумотларига кура ажратилган кредит портфелида энг кам кисмини техник ва хом – ашё материалларига ажратилган кредитлар эгаллаб 224 737 минг сумни ташкил килади. Бундан ташкари ОАТ «Алокабанк» активлари таркибини янада ёркинрок тушунтириш учун куйидаги диаграммани келтирдик.

2.2.2 Диаграмма.

ОАТ «Алокабанк» 31.05.2009 йил ҳолатига кредит портфелининг соҳалар бўйича диверсификацияси.¹¹

Муайян объектдан корхонага уни ишга тушириш учун ажратилган кредит тўғри берилгани ва ўз вақтида қайта расмийлаштирилгани текширилади. Бунда корхона ишга туширилганидан кейин иш бир меъёрда боришини таъминлаш учун зарур бўлган товар-моддий бойликларига мос равишда берилган кредит бўйича қарзнинг ишлаб тўрган корхонадан унинг учун ўз оборот маблағлари меъёрида белгиланган миқдорига тенг қисмини,

¹¹ ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

ҳисоб-китоб варағида маблағлари бўлмаган тақдирда эса корхонага кафиллик берган ташкилотдан ундириб олиш тўғрисидаги кўрсатмалар бажарилишига эътибор қаратилади.

2.2.3 жадвал.

ОАТ «Алокабанк» томонидан 31.05.2009 йил ҳолатига мулкчилик шакллари бўйича кредит колдиклари таркиби.¹²

№	Кредит ажратилган мулкчилик субъектлари	микдори (минг сум)
1	Жисмоний шахслар	12 425 440
2	Давлат корхоналари	21 827 276
3	Кушма корхоналари	2 947 607
4	Хусусий корхоналар ва корпорациялар	46 946 702
5	Бошка банклар	21 000
6	Марказий банк	0
7	Хукумат	0

Юқоридаги жадвал маълумотларига асосан ОАТ «Алокабанк» томонидан 31.05.2009 йил ҳолатига мулкчилик шакллари бўйича кредит колдиклари таркибида энг куп кисмини хусусий корхона ва корпорацияларга ажратилган кредитлар эгаллаб, 46 946 702 минг сумни ташкил килади.

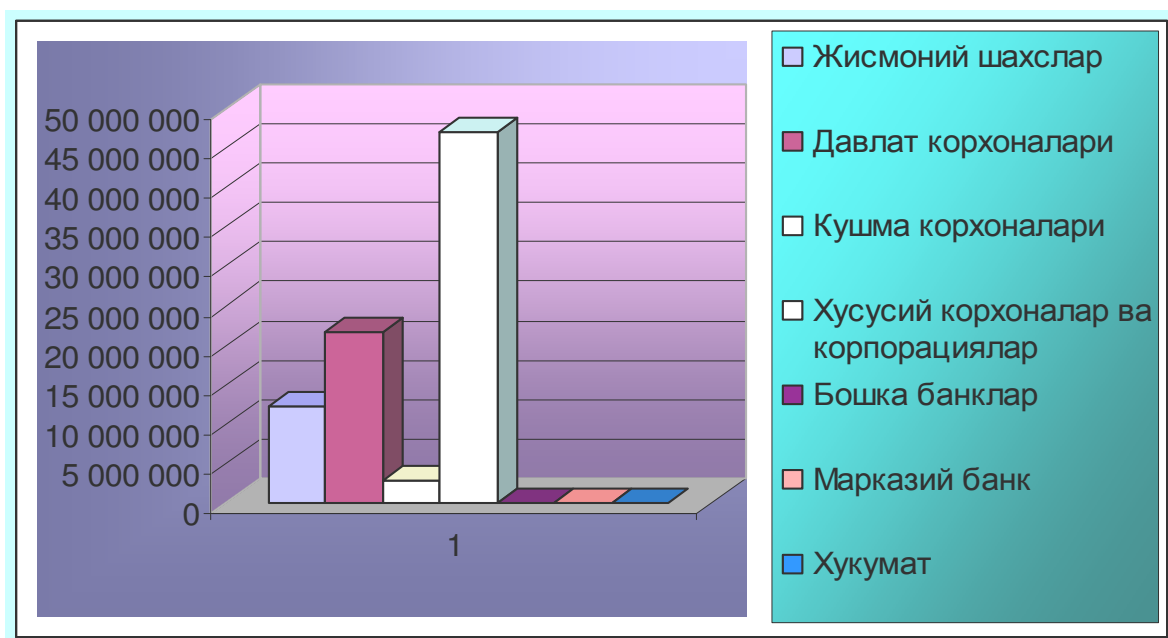
Тижорат банклари ва улар томонидан хизмат кўрсатилаётган хўжалик субъектларига иш ҳақи учун ажратилган маблағлар харажатини аудит қилишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг иш ҳақиға тегишли директив ҳужжатларининг жойларға етказилиши, бўлим иш режасига (чораклик, йиллик) мувофиқ текширилиши керак, бўлган тижорат банклари ва хўжалик субъектларини текширилиши, аниқланган хато ва камчиликлар бўйича эътироз хатларининг юборилиши, текшириш натижаларини банклар кенгашида кўриб чиқилганлигига қаратилади.

Куйидаги диаграммадан эса хукумат ва Марказий банк ажратилган кредитлар мавжуд эмаслиги эътиборлидир.

¹² ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

2.2.3 диаграмма.

ОАТ «Алокабанк» томонидан мулкчилик шаклларига
кредит колдиклари таркиби¹³

Тижорат банклари ва улар томонидан хизмат кўрсатилаётган хўжалик субъектларига иш ҳақи учун ажратилган маблағлар харажатини аудит қилишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг иш ҳақиға тегишли директив ҳужжатларининг жойларға етказилиши, бўлим иш режасига (чораклик, йиллик) мувофиқ текширилиши керак, бўлган тижорат банклари ва хўжалик субъектларини текширилиши, аниқланган хато ва камчиликлар бўйича эътироз хатларининг юборилиши, текшириш натижаларини банклар кенгашида кўриб чиқилганлигига қаратилади. Бундан ташқари қуйидагилар ҳам текширилади: - 3 - илова (маълумотнома) билан 4-карточканинг ўзаро мослиги; - 4 - карточканинг ҳар чоракда очилиб борилиши, яъни олдинги чорак ёпилмай, кейинги чорак учун иш ҳақи маблағлари берилганлиги;

ҳақиқатда бажарилган ишларнинг юқори ҳажмда қилиб кўрсатилганлиги, бу эса ўз навбатида чорак бўйича иш ҳақини кўпайиб кетиши, ҳамда 3-4 кварталларнинг узок муддат ёпилмаслигига олиб келиши текширилади.

¹³ ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

2.3. Тижорат банклар пасивлари аудити тахлили.

Аудит даврида аналитик ҳисоб қолдиқлари билан синтетик ҳисоб қолдиқлари аудит раҳбари белгилайдиган кунларнинг биридаги барча баланс ҳисобварақлари бўйича солиштирилади.

Жихозлар варақчалари ва дафтарлари аналитик ҳисоб учун асос бўладиган банкнинг ички ҳисобварақлари бўйича аналитик ҳисобни синтетик ҳисоб билан қиёслаш шу варақчаларда кўрсатилган суммалар билан дафтарлардаги очиқ суммаларни ҳисоблаш орқали амалга оширилади. Операция дафтарлари ёки синтетик шахсий ҳисобварақлар юритиладиган баланс ҳисобварақлари бўйича ҳисобвараққа ёзилган ҳар бир очиқ сумма ҳисобланади, яқуни эса шу ҳисобварақда ва балансда чиқарилган қолдиқ билан қиёсланади.

Аналитик ҳисоб билан синтетик ҳисоб қиёсланганидан кейин кундалик баланснинг актив ва пасив қисмлари бўйича қолдиқ суммалар ҳисобланади, ҳамда олинган яқуний натижа балансда чиқарилган умумий яқуний натижа билан таққосланади.

Аналитик ҳисоб билан синтетик ҳисоб қиёсланганида қуйидагилар аудит қилинади:

мижозларнинг амалдаги ҳисобварақлари орасида қалбаки ҳисобварақлар бор-йўқлиги. Бунинг учун ҳар бир шахсий ҳисобварақнинг тегишли маълумотлари имзолар намуналарининг варақчаси, очилган ҳисобварақларни қайд этиш дафтари ва текширув қайдномалари билан қиёсланади. Махсус рухсатномалар асосида махфий тутиладиган ҳисобварақларда эса текширув ана шу рухсатномалар бўйича ўтказилади;

амалдаги ссуда ҳисобварақлари ва бошқа актив ҳисобварақлар орасида қалбаки ҳисобварақлар бор-йўқлиги. Шу мақсадда муддатли ва муддати ўтиб кетган ссуда ҳисобварақлари бўйича шахсий ҳисобварақларнинг қолдиқлари хўжалик юритувчи субъектларнинг баланс ҳисоботлари, мажбуриятномалар ва ссуда бўйича қарздорлик асосли равишда вужудга келганини тасдиқловчи бошқа ҳужжатлар билан таққосланади. Агар бирон-бир ссуда ҳисобварағи

бўйича шундай текширувни ўтказиш имкони топилмаса, аудит жараёнида миқозга ана шу ҳисобварақ бўйича тегишли тасдиқнома талаб қилинади. Бошқа актив ҳисобварақлар, шу жумладан, капитал қўйилмаларни, республика бюджети чиқимларини молиялаш ҳисобварақлари бўйича улар очилишининг қонунийлиги, ҳамда уларда турган дебет қолдиқлари корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг маълумотларига мос келиши, зарур ҳолларда эса дебет қолдиғи вужудга келишининг тўғрилиги ушбу йўриқноманинг тегишли бўлимларида кўрсатилган тартибда аудит қилинади.

Зарурат туғилганда (аудит раҳбарининг ихтиёрига кўра) аналитик ҳисоб билан синтетик ҳисоб қиёсланган куни банкда бўлган ҳисобварақлардаги қолдиқлар корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг маълумотлари билан, шунингдек, яқка тартибдаги қарздорлардан уларнинг ҳисобварақларидаги қолдиқларни кўрсатувчи тасдиқномалар олиш орқали ялписига ёки танлаб қиёсланади. Бунда 23404-баланс ҳисобварағи бўйича кредитни тасарруф этувчилар кредит қолдиқлари ва касса чиқимларининг суммалари тўғрисида тасдиқнома тақдим этадилар. қолдиқлар тўғрисида миқозлардан олинган тасдиқномалар шахсий ҳисобварақлар билан, тасдиқномалардаги имзолар ва муҳр излари эса банкка берилган имзолар ва муҳрлар намуналари билан қиёсланади.

Аналитик ҳисоб, синтетик ҳисоб билан қиёсланганидан кейин давлат, кооператив, жамоа корхоналари, ташкилотлари, муассасалари, уларнинг ваколатли тузилмаларига тегишли ҳисобварақлар юридик жиҳатдан тўғри расмийлаштирилгани аудит даврида очилган барча ҳисобварақлар бўйича ялписига, қолганлари бўйича эса - аудит раҳбари белгилайдиган ҳажмда аудит қилинади.

Очилиши амалдаги қоидаларда кўзда тутилмаган бирон-бир ҳисобварақ борлиги аниқланганда ёки баъзи ҳисобварақлар бўйича ҳўжалик юритувчи субъектни ташкил қилиш тўғрисидаги ҳужжат ёки пул ҳужжатларини имзолаш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг имзо намуналари кўрсатилган ва зарур тарзда тасдиқланган варақча бўлмаган ҳолларда аудитор ҳисобварақ

очилиши қонуний эканлигига ишонч ҳосил қилиши, банк муассасаси раҳбари зиммасига етишмаётган ҳужжатларни талаб қилиб олиш вазифасини юклаши лозим. Бу ҳужжатлар тақдим этилмаган тақдирда аудит раҳбари шу ҳисобварақ бўйича чиқим операциялари ўтказишни тўхтатиш тўғрисида кўрсатма бериши ва зарур ҳолларда ҳўжалик органининг юқори ташкилоти олдида амалга оширилган операцияларни ҳужжатлар асосида аудит қилиш тўғрисидаги масалани қўйиши мумкин.

Очилган ҳисобварақларни қайд этиш дафтари ва текширув қайдномаларининг маълумотлари бўйича аудит даврида ёпилган (шу жумладан, хизмат кўрсатиш учун бошқа банкларга ўтказилган) барча ҳисобварақлар аниқланади ва ҳисобварақларни ёпиш, улардаги қолдиқ маблағларни - белгиланган жойига ўтказиш, мижозлар фойдаланилмаган пул чекларини милклари билан бирга тўлиқ қайтариши қоидаларига риоя қилиниши (мижознинг ҳисобварақлари бўйича ўтказилган сўнгги пул чекиннинг рақами ва мижозларга қайтарилган чекларнинг рақамлари асосида) аудит қилинади.

Аудит раҳбарининг кўрсатмасига мувофиқ мижозлар жойлашган ерда муддатсиз депозит ҳисобварақлари, бюджет, ссуда, махсус қарз ҳисобварақлари ва бошқа ҳисобварақлар бўйича банкдаги шахсий ҳисобварақлар ёзувлари улардан олинган кўчирмаларга қиёсланади. Ёзувларни қиёслаш билан бир вақтда қуйидагилар ҳам аудит қилинади: банкдан чеклар бўйича олинган пул тўлиқ қирим қилингани банк кассасига бадал тариқасида топширилаётган пул суммаси ва квитанция санаси шахсий ҳисобварақлардаги маълумотларга мос келиши, пул сақлаш учун сейфлар борлиги касса дафтари тўғри юритилиши ва расмийлаштирилгани.

Шахсий ҳисобварақлардаги ёзувларни улардан олинган кўчирмаларга қиёслаш учун ташкилотга боришдан олдин шахсий ҳисобварақда текширилаётган даврда ташкилотлар ёзиб берган ва ишлатилган барча пул чеклари кўрсатилганини текшириш мақсадида қиймати тўланган чеклар ва қабул қилинган суммалар тўғрисидаги маълумотларни ҳисоблаб чиқилган ва

10101, 10103 ҳисобварақларнинг обороти билан қиёсланган касса ҳужжатлари бўйича бевосита танлаб олиниши керак. Шунингдек, имзо намуналари бўлган варақчадан уларга берилган пул чек дафтарчаларининг рақамларини танлаб олиш ҳам зарур.

Бунда нафақат аудит қилинаётган банк муассасаси билан битта маъмурий ҳудудда жойлашган муассасалар, балки бошқа ерларда жойлашган ва шу банк хизмат кўрсатадиган мижозлар ҳам аудит раҳбари белгилайдиган миқдорда қамраб олинади.

Балансдаги ва кўзда тутилмаган ҳолатлар ҳисобварақлари бўйича амалга оширилаётган операцияларни ҳужжатлар асосида аудит қилиш аналитик ҳисобга доир ҳисобварақлар бўйича оборотларни ҳужжатлар асосида аудитдан олдин ёки кейин албатта ҳисоблаб чиқилган тарзда ва уларнинг яқунларини идора текширган ойлик оборот қайдномалари билан қиёслаш орқали амалга оширилади.

Ҳисоблашни банк муассасаси оператори аудиторнинг кузатуви остида ҳисоблаш машинасида амалга ошириши мумкин. Ҳисоблашда банк муассасаси олдиндан тузиб қуйган ҳисоблаш тасмаларидан фойдаланиш таъқиқланади.

Агар аналитик ҳисобни синтетик ҳисоб билан қиёслаш пайтида қолдиқлар бўйича ёки оборотлар суммасини ҳисоблашда фарқ аниқланса, аудитор унинг сабабларини топиши ва бартараф этиш чораларини кўриши

Айрим ҳисоб-китоб операцияларини аудит қилиш ҳужжатларнинг асл нусхалари асосида олиб борилади. Аудит жараёнида қуйидагиларни текшириш зарур:

а) мижозларнинг баланс ҳисобварақларида очилган ҳамда аудит даврида ҳаракатдаги ва ёпилган ҳисобварақлар бўйича уларга маблағ ўтказилишининг қонунийлиги, ваколатли муассасаларнинг ҳисобварақларидан маблағларни нақд пулсиз тартибда ўтказиш ва нақд пул бериш қоидаларига риоя этилиши.

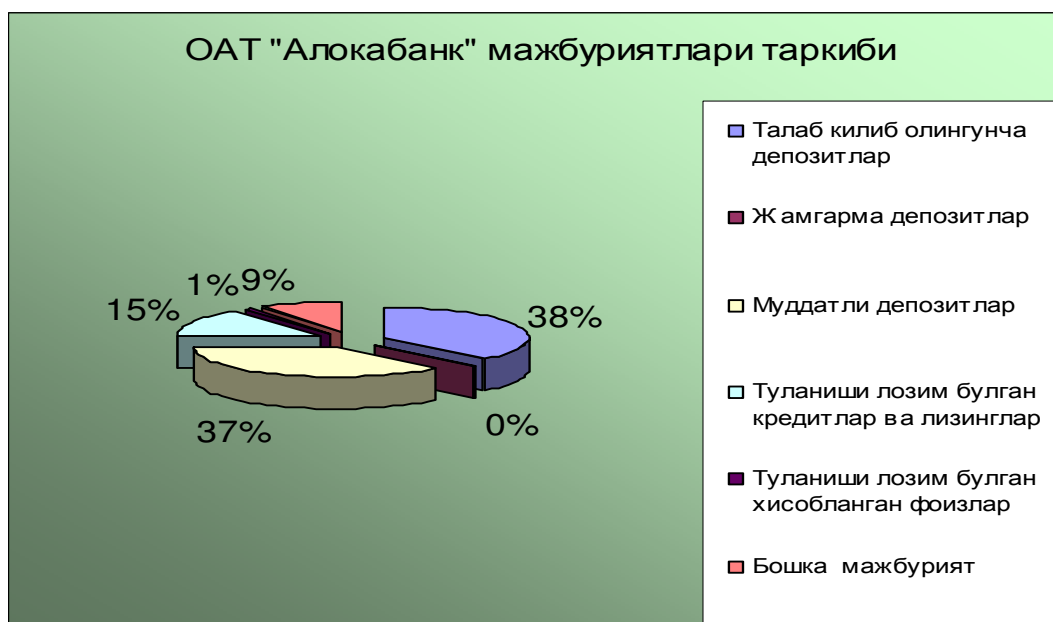
Ваколатли муассасаларнинг операциялари аудит қилинаётган ҳисобварақлари аналитик ҳисобни синтетик ҳисобга қиёслаш орқали,

очилган ҳисобварақларни қайд этиш дафтари ва имзолар намуналари кўрсатилган варақчаларга қараб аниқланади;

б) ўз манзилидан бошқа жойда хўжалик ҳисобида бўлмаган айрим корхоналари, омборлари, филиаллари ва ҳоказоларга эга бўлган хўжалик юритувчи субъектлар учун, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг айрим кўрсатмаларида белгиланган ҳолларда баъзи ташкилотлар учун тушумни ўтказиш мақсадида очилган иккиламчи ҳисобварақлари бўйича уларнинг очилиши ва маблағ ўтказилиши қонунийлиги, туриб қолган маблағлар юқори ташкилотларнинг ҳисобварақларига ўз вақтида ва тўғри ўтказилиши.

2.3.1 диаграмма.

ОАТ «Алокабанк» 31.05.2009 йил ҳолатига мажбуриятлар таркиби.¹⁴

Ушбу диаграмма маълумотларига кўра ОАТ «Алокабанк» 31.05.2009 йил ҳолатига мажбуриятлар таркиби банк пассивлари таркибида мажбуриятлар кўп қисмни эгаллаб турибди. Мажбуриятлар таркибида эса талаб килиб олингунча депозитлар энг кўп 38% ни ташкил қилади. Капитал таркибида эса шубҳасиз оддий акциялар каттароқ салмоқни эгаллайди.

¹⁴ ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

(минг сумда)

Юкоридаги диаграмма маълумотларига биноан ОАТ «Алокабанк» хусусий капитал таркиби энг кўп қисмни оддий акциялар улуши эгаллайди.

Бундан ташқари аудит қилинаётган банк муассасасининг илова ҳисобварақлари борлиги очилган ҳисобварақларни қайд этиш дафтарига қараб ва аналитик ҳисобни синтетик ҳисоб билан қиёслаш орқали аниқланади;

в) Халқ банкининг вакиллик ҳисобварағи бўйича кредит операциялари жисмоний шахсларнинг омонатларига, муассасалар ва ташкилотларнинг жорий ҳисобварақларига ноқонуний ўтказилган суммаларни аниқлаш мақсадида аудит қилинади.

Айни вақтда Халқ банкида банк ходимларининг имзо намуналари борлиги ва банк муассасасидан халқ банкининг ҳисобварағига сумма ўтказилгани бўйича келган ҳужжатлар тўғри расмийлаштирилгани аудит қилинади.

Шунингдек, банк муассасаларида ҳисобварағи бўлган барча Халқ банки бўлимларига маблағ ўтказиш учун ҳужжатларнинг биринчи нусхалари асосида қайднома тузилишига ҳам йўл қўйилади.

¹⁵ ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

Вакиллик ҳисобвараққа бошқа банк муассасаларидан айрим, омонатчилар ёки муассасалар ва ташкилотлар номига қонуний тарзда ўтказилгани шубҳа уйғотадиган суммалар келиб тушганида аудит ўтказиш раҳбари тегишли банк муассасидан шунга доир тасдиқнома олиши керак.

Аудитор туман Халқ банкига борганида Халқ банк белгиланган мақсадли маблағ пенсионерлар ва омонатчиларнинг ҳисобварағига банк муассасалари ўтказган тўловлар суммаси ўз вақтида ўтказилгани аудит қилинади;

г) 21500, 21700 ва 21900-бош китоблардаги баланс ҳисобварақлари бўйича фоизлар ҳисобланиши ва уларнинг суммаси 51700, 51800 ва 51900-бош китобдаги баланс ҳисобварақларида акс эттирилиши.

Операцияларни аудит қилишда муддатсиз депозит ҳисобварақлари, ссуда ва бошқа ҳисобварақлардан маблағ бериш ва ўтказишнинг қонунийлиги ҳужжатлар ва шахсий ҳисобварақлар бўйича аудит раҳбари белгилайдиган ҳажмда текширилиши мумкин. Бунда моддий товарлар олишга доир ордерлар, айниқса шу миқдорга хизмат кўрсатмайдиган мансабдор шахслар имзолаган операцияларга алоҳида эътибор қаратиш ва айтилган вақтда ҳужжатлар тўғри расмийлаштирилганини текшириш керак.

Аудит қилинадиган ҳужжатлар олдиндан ёки навбати билан ҳисобланиши, ҳамда олинган натижалар баланс билан қиёсланиши зарур.

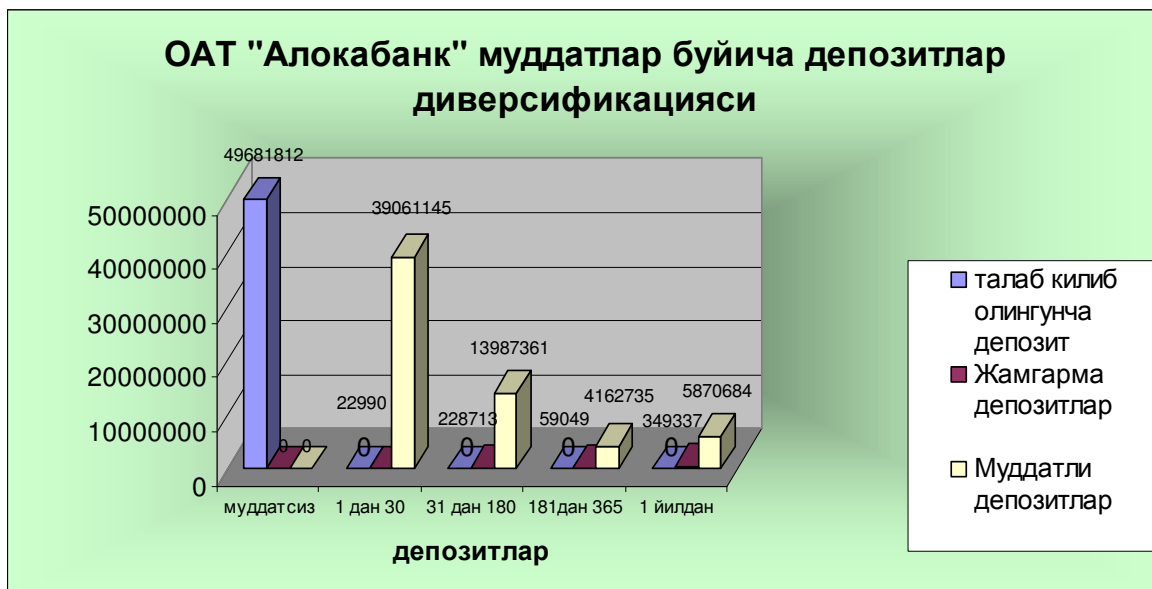
Бухгалтерия дафтари тутиладиган, ҳужжатлар дебетланган баланс ҳисобварақлари рақамлари ўсиб боровчи тартибда тикиладиган банк муассасаларида аудит қилинадиган ҳужжатлар ва касса ҳужжатлари шу дафтардаги ёзувларга қиёсланади.

Ҳисоб юритишни текшириш учун олинган ҳужжатлар суммаси ҳужжатларнинг ҳар бир боғлами бўйича муассаса номи, сана, рўйхатларнинг рақами ва боғлами, берилган гуруҳдаги ҳужжатларнинг нархи, ҳисоблаш ва қиёслашни амалга оширган операторларнинг имзолари тушурилган ҳисоблаш тасмаларидаги суммалар билан қиёсланади ва шу кундаги барча

тасмаларнинг яқунлари ўзаро қўшилади ва олинган маълумотлар баланс билан таққосланади.

2.3.3. диаграмма.

ОАТ «Алокабанк»нинг 31.05.2009 йил ҳолатига жалб қилинган депозитлари диверсификацияси.¹⁶

Ушбу диаграммадан ОАТ «Алокабанк»нинг жалб қилинган депозитларининг муддатлар бўйича диверсификациясини кўрдик ҳамда бунда қисқа муддатга (0 кундан 30 кунгача) жалб қилинган депозитлар кўпроқ қисмни эгаллаши кузатилди. Бу эса ўз навбатида банк учун ликвидлиликни сақлаб туришга оид масала устида банк аудиторларидан қўшимча кузатувчанлик ҳамда янада кўпроқ тавсиялар беришни талаб қилади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда тижорат банклари актив ва пасивлари аудитининг таҳлилида асосан касса, ссуда, факторинг, лизинг, депозит операциялари ҳисоби аудити тўғри йўлга қўйилган бўлиб, таҳлил натижалари буларни мукамаллаштириш кераклигини кўрсатиб ўтади.

¹⁶ ОАТ «Алокабанк» молиявий ҳисоботлари.

**III – БОБ. Жаҳон молиявий – иқтисодий инкирози шароитида
тижорат банклари актив ва пасивлари аудитини
такомиллаштириш йуллари.**

**3.1. Жаҳон молиявий – иқтисодий инкирози шароитида
тижорат банкларда актив ва пасивларини аудит қилишда
мавжуд муаммолар.**

Жаҳон молиявий инкирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш, иқтисодий ўсишнинг макроиқтисодий мутаносиблиги ва барқарор суръатларини, иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ишлашини таъминлаш, аҳоли бандлигига қўмаклашиш, экспорт қилувчилар, саноатнинг етакчи тармоқлари корхоналари ҳамда кичик бизнесни аниқ манзилли қўллаб-қувватлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 ноябрдаги "Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида"ги ПФ-4058-сонли Фармони қабул қилинди. Бу эса, ҳукуматимизнинг жаҳондаги глобаллашув шароитида инкирознинг мамлакатимиз иқтисодиётига салбий таъсирини олдини олишга алоҳида эътибор қаратаётганлигидан далолат беради.

Биргина 2008 йилнинг ўзида "Ўзсаноатқурилишбанк", "Асакабанк", "Пахтабанк", "Ғаллабанк" каби етакчи банкларнинг капиталлашув даражасини ошириш бўйича қатор муҳим қарорлар қабул қилинди. Шунингдек, "Микрокредитбанк"нинг низом жамғармасини кўпайтиришга оид Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонининг қабул қилиниши кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни молиялашни такомиллаштиришда муҳим қадам бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 24 июлдаги ПҚ-927-сонли "Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ҳамда ўзлаштириш жараёнини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори асосида хорижий инвестиция ва кредитларни жалб этган ҳолда инвестиция лойиҳаларини тузиш ва кўриб чиқиш тартибини

такомиллаштириш чора-тадбирлари, хусусан, "Хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этиш ва ўзлаштириш тартиби тўғрисида"ги Низом қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 2 октябрдаги ПҚ-969-сонли "Ўзбекистон Республикасининг 2009 йилги инвестиция Дастури тўғрисида"ги Қарорида иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш, корхоналарнинг инвестиция фаолиятини жадаллаштириш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қурулантириш учун хорижий инвестицияларни кенг жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланишга қаратилган чора-тадбирлар қабул қилинди.

Шунингдек, ҳозирги жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг 2009-2010 йилларда ҳам давом этишини ҳисобга олиб, мамлакатимизда жаҳон иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастури Ўзбекистонни 2009 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналиши этиб белгиланиши муҳим аҳамиятга моликдир.

Шуни мамнуният билан таъкидлаш лозимки, Ўзбекистонда Инқирозга қарши чоралар дастурида аниқ чора-тадбирлар мажмуи белгиланган бўлиб, улар қуйидаги асосий вазифаларни ҳал этишга қаратилган:

1. Корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий, мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш. Мазкур вазифа, авваламбор, иқтисодиётнинг асосий тармоқлари, экспортга йўналтирилган ва маҳаллийлаштириладиган ишлаб чиқариш қувватларига тегишли бўлиб, бунда халқаро сифат стандартларига ўтиш бўйича қабул қилинган тармоқ дастурларини амалга оширишни тезлаштириш, мамлакатнинг ички ва ташқи бозорда барқарор мавқега эга бўлишини таъминлашни кўзда тутди.

2. Жорий конъюнктура кескин ёмонлашиб бораётган ҳозирги шароитда экспортга маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатбардош бўлишини қўллаб - қувватлаш бўйича аниқ чора - тадбирларни амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун қўшимча омиллар яратиш, хусусан:

айланма маблағларни тўлдириш учун корхоналарга Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 70 фоизидан ортиқ бўлмаган ставкаларда 12 ойгача бўлган муддатга имтиёзли кредитлар бериш;

тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган, хорижий инвестиция иштирокида ташкил этилган корхоналарни бюджетга барча турдаги солиқ ва тўловлардан - қўшилган қиймат солиғи бундан мустасно - озод қилиш муддатини 2012 йилгача узайтириш;

банклар кредитлари бўйича тўлов муддати ўтган ва жорий қарзлар миқдорини қайта кўриб чиқиш, бюджетга тўланадиган тўловларнинг пенясидан кечиш ва бошқа муҳим имтиёз ва преференциялар бериш.

Умуман олганда, республикаимиз молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг барқарор ва ишончлилиги, уларнинг ҳимоя механизмларини кучайтириш учун, халқаро молия инқирозининг мамлакат банк тизимида таъсири даражасини эътиборга олган ҳолда, Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати дастаклари, ликвидлилиқни тартибга солиш инструментларини янада такомиллаштириш, банк хизматларидаги инновацияларни ҳисобга олган ҳолда банклар фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқ саналади.

Бу борада Марказий банк томонидан пул бозоридаги барқарорликни таъминлаш ва ликвидлилиқни тартибга солиш мақсадида валютавий своп, РЕПО операциялари, шунингдек, кредит аукционларини ривожлантириш

инқирознинг банк тизимида ликвидлилигига салбий таъсирини бартараф этишда қўшимча имкониятларни юзага келтиришини қайд этиш жоиз.

Фикримизча, республикада молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг барқарор ва ишончлилиги, уларнинг ҳимоя механизмларини кучайтириш учун Марказий банкнинг ликвидлигини тартибга солиш инструментларини янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқ саналади.

Бутун жаҳонда кўпгина банкларнинг бошқарув тизими ҳар хил ресурслар: меҳнат, молиявий, моддий ресурслардан самарасиз фойдаланишдан, тугри қарорлар қабул қилиш учун зарур ахборотларнинг тақчиллигидан, ҳисоботларни бузиб кўрсатилишидан, хизматчилар ва бошқарувчиларнинг туғридан - туғри фирибгарлигидан қийналади. Бундай муаммоларни ҳал этиш, асосан тижорат банкларида жорий этилган ички назорат тизими зиммасига юклатилган бўлиб, унинг самарали фаолият кўрсатиши банкнинг молиявий ҳолатига бевосита таъсир кўрсатади.

Бунга мисол тариқасида тижорат банклари томонидан корхоналарнинг молиявий ахволини нотугри таҳлил қилиш натижасида кредитлар берилганлиги ва маблағларни уз вақтида қайтмаслик муаммоларига дуч келиши ҳолатларини келтиришимиз мумкин.

Бу салбий ҳодисалар авваламбор, етарли даражада самарали ички назорат тизимининг ёки унга моҳиятан яқин сифатни назорат қилиш тизимининг йуклиги натижасида содир бўлади.

Банклар фаолиятида ҳар қандай фаолият икки тизим доирасида амалга ошади:

Биринчиси - қуйилган мақсадларга эришиш учун тузилган *операцион (ташкилий) тизим*.

Иккинчиси — операцион (ташкилий) тизимга кириб боровчи назорат тизими.

Умумий кўринишда, у ҳисоб ва ҳисобот сиёсатга, муолажаларига, қоидаларига, йуриқномаларга асосланади. Ички назоратнинг асосий

мақсади, якуний ҳисоботда қўйилган мақсадларга эришиш учун зарур шарт-шароитлар яратиш ва бунинг эҳтимолини оширишдан иборат бўлади.

Ички назорат тушунчаси ўзининг келиб чиқишига кўра, янги тушунча эмас. XVIII асрда муомалага киритилган бу атама вақт ўтиши билан ривожланиб борди. Банк фаолияти *назорат тизими* сифатида бу тушунча илк бор XX асрнинг бошига келиб, уч элемент: ваколатларнинг булиниши, ходимлар ротацияси, ҳисоб ёзувларидан фойдаланиш ва уларни таҳлилдан ўтказиш мажмуи тарзида шаклланди. Кейинчалик ички назорат функциялари анча кенгайди ва активларнинг бутлигини таъминлаш, ҳисоб маълумотларининг ишончлилигини текшириш, операцияларнинг самарадорлигини ошириш, банкларда белгиланган сиёсатга ва муолажаларга амал қилишга йуналтирилган фаолиятни ташкил этиш ва мувофиқлаштиришга айланган. Бу эса уз навбатида, янги функциялар ички назорат тушунчасининг оддий бухгалтерия ҳисобига тааллуқли масалалар доирасидан чиқишига олиб келди. Ички назорат ривожланиб, амал қилиш доирасини кенгайтириб бориб, XX асрнинг охирида рисклар устидан назорат урнатиш воситасига айландики, бу ерда унинг функциялари рискларни бошқариш функцияси — риск-менежмент билан чамбарчас боғланишига олиб келди.

Бизнинг фикримизча, ички назорат тижорат банки акциядорлари томонидан мақсадларига эришишга йуналтирилган ҳамда раҳбариятнинг, умуман, банкнинг ва унинг алоҳида булинмаларининг фаолиятини режалаштириш, ташкил этиш ва назорат қилиш борасидаги ҳаракатларининг натижаси ҳисобланган жараёндир. Бунинг учун банк раҳбарияти:

биринчидан, банк ва унинг алоҳида булинмаларининг мақсад ва вазифаларини аниқлашлари, бунга мувофиқ бўлган ташкилот тузилмасини тузишлари лозим.

иккинчидан, қўйилган мақсадларга эришиш ва вазифаларни хал қилиш учун самарали хужжатлаштириш ва ҳисобот тизимининг фаолият

кўрсатишини, ваколатлар, авторизация ва мониторингининг ажратилишини таъминлашлари керак.

Бухгалтерия нуктаи назаридан ички назоратга шундай таъриф бериш мумкин: ички назорат банк активларининг бутлигини ва бухгалтерия ёзувларининг ишончлилигини таъминлаш тузилмаси, сиёсати, коидалари ва муолажалари бўлиб, у:

- 1) транзакциялар мувофиқ тарзда авторизация қилинганлигига,
- 2) транзакциялар ҳисоб стандартларига мувофиқ ҳисоботда уз вақтида ва аниқ акс эттирилаётганига,
- 3) банк активларидан тегишли авторизацияга мувофиқ фойдаланилаётганига,
- 4) активларнинг жисмонан мавжудлиги вақти - вақти билан бухгалтерия ёзувлари солиштириб турилишига етарлича ишонч ҳосил қилиш имконини беради.

Ички назорат хақида гапирганда, у фақат муайян мақсадларга эришишга йуналтирилган тақдирда фойдали бўлишини тушуниш, назорат натижаларини баҳолашдан олдин бу мақсадларни белгилайди.

Ички назорат концепцияси бир нечта компонентлардан иборат бўлиб, у уз ичига:

биринчидан, бу банкнинг ички муҳити, яъни одоб ахлоқ этик кадриятлари, бошқарув услуби, қарорлар қабул қилиш жараёни, ваколатларни ўтказиш ва масъулиятни қабул қилиш, ходимларга нисбатан сиёсат, ходимларнинг уз ишини билиши ва энг муҳими, ички назоратга нисбатан банк бошқаруви аппаратининг муносабати;

иккинчидан, бу банк уз олдига қўйган мақсадларга эришиш йўлидаги рискларни аниқлаш, таҳлилдан ўтказиш ва бошқариш;

учинчидан, кундалик назорат қилиш ҳисоб ва ҳисобот, ваколатларининг ажратилиши, активлар билан ишлаш ҳўқуқи, мониторинг;

туртинчидан, ахборотдан рухсат билан фойдаланиш тизими — тегишли ахборот ўзига юкланган функциялар (ёки мажбуриятлар) туфайли унга мухтож бўлган одамга берилиши лозим.

бешинчидан, ички назорат тизимининг самарадорлигини аниқлаш учун унинг ўзини назорат қилиш кабиларни қамраб олади.

Яъни, ички назорат тизими деганда, катъий асосдан иборат бўлган тизимли ташкилот, ваколатлар доирасида жавобгарлик юкори раҳбарлар олдида ҳисобдорлик танқидий функцияларнинг ажратилганлиги, ички ва ташки омиллар ўзгаришига тез мослашиш имконияти, ҳар бир бўлимнинг роли ва жавобгарлигини катъий белгилаш, ходимлар фаолиятини мувофик тарзда назорат қилиш ва уларнинг ишини даврий баҳолашни тушуниш мумкин. Бу эса ўз ичига қуйидаги бир неча йўналишларни қамраб олади:

- сиёсат: ташкилот мақсад ва вазифаларига мувофик раҳбарият микёсида тасдиқланади ва ёзма кўринишда эълон қилинади, ходимлар эътиборига етказилади, вақти-вақти билан кўриб чиқилади ва зарур ҳолда янгиланади;

- тартиблар: танқидий функцияларнинг ажратилишини таъминлайди, жуда содда ва тушунарли бўлади, бир - бирига зид келмайди ва бир - бирини такрорламайди, вақти - вақти билан кўриб чиқилади ва зарур ҳолда янгиланади;

- ходимлар: улар билан ишлаш жараёни, ишга қабул қилишда номзодларнинг шахсий сифатларини баҳолаш, касбий тренинглар ва курслар, ҳар бир ходимнинг роли ва жавобгарлигини катъий белгилаш;

- ҳисоб: самарали қарорлар қабулқилиш учун зарур, банкнинг ташкилий бўлинмалари бўйича юритилади;

- ҳисобот: ўз вақтида тузилади, мазмунан содда ва изчил бўлади;

- бюджетлар: бўлинмалар олдига қўйилган мақсадларга эришилишини таҳлилдан ўтказиш воситаси бўлиб хизмат қилади ва турли бўлимлар фаолиятини мувофиқлаштиришни яхшилашга ёрдам беради.

Шу билан бир каторда қайд этиб ўтиш жоизки, банклар бошқарув тизимининг мақсади ишда хатолар, нуқсонлар ва самарасизлик бўлмаслигини

тула кафолатловчи назорат тизимини ташкил этиш эмас, балки юкорида зикр этилган камчилик ва нуксонларни уз вактида аниклаш ҳамда ишнинг самарадорлигини оширишга ёрдам берувчи тизимни ташкил этишдан иборатдир. Ваҳоланки, ортикча назоратни ташкил этишга иуналтирилган ресурслардан банк бошқа мақсад ва вазифаларини хал қилиш учун фойдаланиши ҳам мумкин эди. Аммо, пухта ташкил этилган ички назорат тизими қўйилган мақсадларга эришиш нуктаи назаридан, тежамкорлик нуктаи назаридан ҳам уз самарадорлигини баҳолашга мухтождир.

Бу эса уз навбатида актив ва пассивларни аудит қилиш учун ички аудит хизмати ва унинг объекти юзага келишига сабаб бўлади.

Ички аудит мавжуд ички назорат тизимининг ишончлилиги ва самарадорлигини баҳолаш, ички аудиторлар эса бундай баҳолашни холис ва профессионал амалга ошириши лозим бўлган шахслардир. Б.Хасанов «ички назорат тизимини, биринчи навбатда, ички хужалик молия назорати (бошқарув молия назорати) такдим этиб, биринчидан корхонанинг барча таркибий бўлинмалари томонидан амалга оширилади, иккинчидан алохида, ҳисоб молия хизматидан мустақил, ихтисослашган ички аудит бўлинмалари амалга оширади», деган ғояни илгари суради.

Бошқача айтганда, ички аудит хизмати тижорат банки фаолиятининг барча жихатларини мустақил баҳолаш тизимидир. Ички аудит уз фаолиятини банк доирасида амалга ошириб, унинг мақсади банк рахбарларида мавжуд назорат тизими ишончли ва самарали эканлигига ишонч уйғотишдан иборат.

Шу билан бир каторда, юкоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни айтишимиз мумкинки, ишончли ва самарали ички назорат тизимини ташкил этиш ва саклаш учун ички аудиторлар эмас, балки банк рахбарияти жавобгардир. Ички аудитнинг асосий мақсади — банк рахбариятини зиммасига юкланган мажбуриятларни самарали бажаришга ёрдам бериш. ходимларда банк ва унинг алохида бўлинмаларининг мақсад ва вазифаларига эришиш учун банк активларидан самарали фойдаланилаётганига ишонч уйғотишдан иборат.

Банк тизими сунгги йилларда анча жадал ривожланди ва маълум даражада барқарор фаолият кўрсатмоқда, бунинг сабабларидан бири эса Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан тижорат банкларининг даромад солиғи ва бошқа айрим солиқларни тулаш бўйича берилган имтиёзи натижасида банклар узларининг моддий-техник базаларини яхшилашга, ҳамда ходимларнинг малакасини ошириш имконига эга булганидир, бу эса уз навбатида, тизимнинг сифат жиҳатидан бозор муносабатлари субъектларига хос бўлган янги поғонага кутарилишига олиб келди.

Хозирги банк тизимини барпо этишнинг биринчи боскичида тижорат банклари инфляция суръати баланд булган, пул массаси фаол ушиб борган, берилувчи кредитлар бўйича фоиз ставкалари катта бўлган шароитларда фаолият кўрсатди. Буларнинг барчаси банкларга кулай шароит яратди. Уларда бундан буен ҳам катта харажат ва етарли даражадаги касбий билимларга эга булмасдан мувафақиятли фаолият юритиш ва катта даромад олиш мумкин деган янглиш фикр уйғотди.

Инфляция суръатининг баландлиги билан бир каторда, банклар сонининг жадал кўпайишига жаҳонда авж олган мисолсиз мулкни қайта тақсимлаш жараёни ҳам таъсир кўрсатди, у кудратли хизмат кўрсатиш тузилмалари орқали тижорат банкларини таъминлаб турди.

Банк соҳасида юқорида зикр этилган катта даромад олиш манбаларининг мавжудлиги банкларнинг ишончлилигини ошириш, уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш, ликвидлилиқни юқори даражада саклаш заруратини ортга сурди. Шунинг учун ҳам, тижорат банкларини бошқариш самарадорлигини ошириш муаммоси банк мулкдорлари учун ҳам, банк раҳбарлари учун ҳам долзарб аҳамиятга эга булмади, чунки уз фаолиятидаги нуксонларни улар ҳар хил тактик юришлар, махсус молиявий схемалардан фойдаланиш, спекулятив битимлардан катта даромадлар олиш ҳисобига коплаш имкониятига эга булдилар.

Банк тизимида бошқарув сифати, унинг фаолияти самарадорлиги, мувофиқлиги масалаларига доимий равишда эътибор берилишининг аҳамияти катта бўлиб ушбу кўрсаткичлар банк фаолиятига тўғридан - тўғри уз таъсирини кўрсатиши мумкин.

Тижорат банкларини бошқариш савиясининг пасайиб кетишига бошқа сабаблар ҳам таъсир кўрсатди. Хозирги замон банк тизимини шакллантиришнинг биринчи босқичида Марказий банк асосий эътиборини тижорат банкларини ташкил этишга қаратди.

Малакали кадрлар танқислигини уша даврда банк молия соҳасидаги укув-таълим муассасалари ҳам ҳал қила олмасди, чунки банк соҳаси шитоб билан узғариб, банклар сони жадал қупайиб бормоқда эди. Уша даврда мавжуд мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизими жиддий ислоҳ қилишни талаб этар ва уз навбатида, малакали уқитувчи кадрларга катта муҳтожлик сезарди. Банк таълими соҳасидаги аҳволни яхши томонга узгартириш учун йиллар керак эди.

Бугунги кунда фаол шаклланаётган, банкларни бошқариш жараёнларидан четда қолишни истамаётган, уларнинг фаолиятини стратегик бошқариш, камровли ва самарали назорат қилиш масалаларини ҳал қилишга фаол қул ураётган банк мулкдорлари психологиясини узгартириш ҳам, тижорат банкларини бошқариш ишини такомиллаштиришни талаб этмоқда.

Иш тажрибасининг ортиши билан банкларнинг фаолиятида кўп нарса банк мулкдорлари, уларнинг манфаатларини ифодаловчи банк Кенгаши билан банк бошқаруви, раҳбарияти ўртасида тўғри муносабатлар урнатишга боглиқ эканлигини англаб етаётган банк муносабатлари субъектлари сони ортиб борди. Амалиётда банк кенгаши томонидан банк ишларига бефарқлик ҳам, банкни оператив бошқариш масалаларига акциядорлар вакилларининг ортиқча, асоссиз аралашиши, банкнинг кредит, инвестиция сиёсатини банкнинг ишончилиги, банк мижозларининг манфаатларидан фарқли мулкдорларнинг тор манфаатларига буйсундириш ҳам бир хилда ҳавфли эканлигини, банк эгалари билан унинг менежерлари ўртасидаги можаролар

банк молиявий аҳволининг кескин ёмонлашишигагина эмас, унинг банкротлигига ҳам олиб келиши мумкин эди.

Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки мустакиллик йилларининг илк кунларидан бошлаб, тижорат банклари молиявий фаолиятини меъёрий коэффициентлар урнатиш орқали назоратини олиб бориш услубиётини куллашни мақсадага мувофиқ деб топилди.

Шунинг учун ҳам республика президенти томонидан аҳолининг банк тизимига бўлган ишончини ошириш борасида йиллар давомида турли хилдаги фармон ва қарорлари қабул қилинмоқдаги бу албатта ижобий омилдир.

Бу банк тизимининг ишончлиги масалалари ута долзарблигини, муҳимлик жихатидан эса мамлакат хавфсизлиги масалалари каторидан ўрин олишини кўрсатади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасини урганиш натижасида шунга айтиш мумкинки, самарали бошқарувни йўлга қўйган тижорат тузилмаларига муваффақиятли фаолият кўрсатиши, бу уларга каттик рақобат курашида ғалаба қозониш имконини бериши мумкин. Бошқарувнинг самарадорлиги иқтисодий муносабатларнинг ҳар қандай субъекти учун туб аҳамиятга эга, аммо банкларнинг фаолият кўрсатиш механизмида унинг аҳамияти янада катта, чунки тижорат банкларига хос шароитларда бошқарувдаги ҳар қандай хато йирик зарар қўришга, ликвидликнинг пасайишига, тулов лаёқатининг йўқолишига, яқуний ҳисобда эса — банкротликка олиб келиши мумкин.

Республикада бозор муносабатларининг шаклланиши шароитларида тижорат банкларини бошқаришни такомиллаштиришнинг зарурлиги масаласи долзарб қилиб қўйилди, бу эса мазкур йўналишдаги тадқиқотларнинг амалий аҳамиятини янада оширди.

Ўзбекистон банк тизимини мустахкамлаш масаласига ҳукумат томонидан эътиборнинг кучайгани ҳам тижорат банкларини банк актив ва пасивлари аудити масаласининг долзарблигини тасдиқлайди. Сўнгги

вақтларда республикамизда тижорат банклари тизимига бўлган ишончни ошириш, аҳоли омонатларини кафолатлаш, кредит ташкилотларининг банкротлиги муолажаларини такомиллаштириш, банк тизими фаолиятининг бошқа масалаларига доир бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда.

Чунки, бизнингча у банк тизимини мустаҳкамлаш. шу жумладан, тижорат банкларини бошқариш ишини такомиллаштириш билангина валюта «сўм»нинг барқарорлигини таъминлаш жамиятнинг банкларга муносабатини ўзгартириш орқали банклараро очик бозорни ташкил килиш мумкин.

Ниҳоят, мамлакатнинг миллий манфаатлари, унинг иктисодий хавфсизлигини мустаҳкамлаш зарурлигини ҳам кайд этиб ўтиш лозим. Республикада йирик банк тузилмаларини озлиги банк соҳасида мамлакатни жахон иктисодий жараёнларидан четга чиқиб қолишига олиб келиши мумкин. Чунки бундай шароитларда биз халқаро ва маҳаллий молия бозорларида мамлакатнинг иктисодий манфаатларини химоя килишга кодир рақобатбардош банк тизимини вужудга келтира олмаймиз.

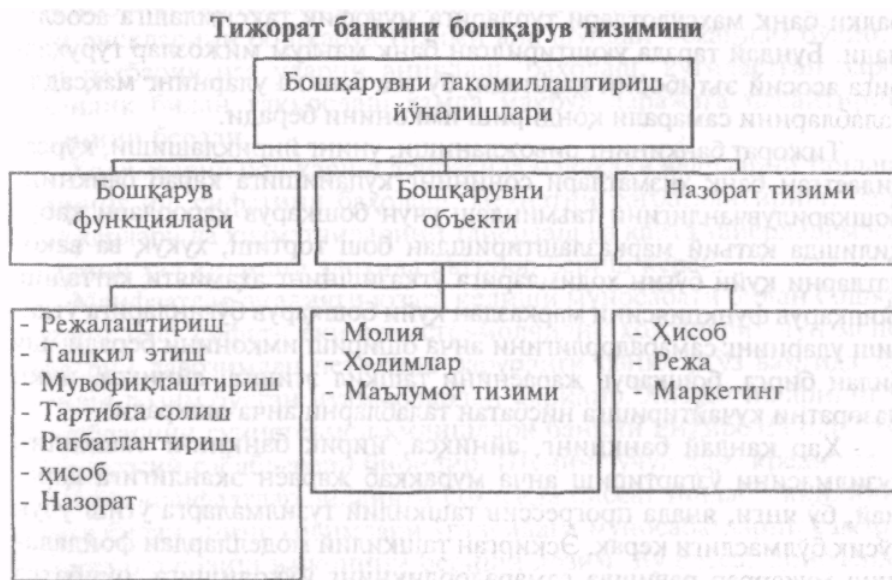
Юқорида айтилганлар тижорат банкларини бошқарув тизимини яқин вақт ичида тубдан такомиллаштириш объектив зарурат эканини кўрсатади.

Тижорат банкини бошқарув тизимини такомиллаштириш турли йуналишларда, шу жумладан, бошқарув функцияларини бошқарув объектларининг ҳар бир турига татбиқан тулиқ амалга ошириш лозим. (3.1.1 чизмага қаранг) Бошқарувни такомиллаштириш жараёнида, асосан, унинг вазифаларини туфи белгилаш билан бир каторда, унинг функциялари, объектини аниклаш ҳамда назорат тизимига эътибор қаратиш муҳимдир.

Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, тижорат банклари тизимида бошқарув функцияларининг асосий қисми бўлган *режалаштириш* масалаларига етарли эътибор берилмаяпти. Бунинг натижасида кўпгина банклар қатъий ривожлантириш дастурларига эга эмас, молиявий режалаштириш, ташкилий тузилма, банк операцияларини амалга ошириш муолажалари мукамаллиги, ички назорат савияларига етарли даражада эътибор берилмаяпти.

Кўпгина банклар ўз фаолиятида стратегик режалаштириш тизимини ишлаб чиқишга етарли эътибор бермаслиги натижасида банк бўлинмалари стратегия ҳақидаги ўз тасаввурларига мувофиқлашмоқдаларки, бунинг оқибатида ҳатто вазифалар ва устуворликларни аниқлашда ҳам низолар келиб чиқмоқда. Бундай банклар учун ишнинг самарасизлиги, банк бошқарув ташкилоти ишлаб чиқилган стратегияни амалга оширишга жамоа кучларини йуналтира олмаслиги билан изоҳланади. Рақобат муҳити шароитларида исталган ташкилий - ҳуқуқий шаклдаги хужалик юритувчи субъектнинг муваффақиятли ривожланиши асосланган ва чуқур англаб оlingан стратегияларнинг ишлаб чиқилишига кўп даражада боғлиқ бўлиб, мазкур стратегиялар пухта ишлаб чиқилган бошқарув муолажалари орқали ҳаётга татбиқ этилиши лозимдир.

3.1.1 чизма¹⁷

Банк фаолиятини режалаштириш масалаларини ҳал қилишда ташқи муҳитнинг, молия бозорлари конъюнктурасининг чуқур таҳлилига, шунингдек банкнинг потенциал имкониятларини урганиш учун унинг молиявий ахволининг ҳар томонлама таҳлилига таяниш лозим. Бунда режалаштириш жараёнига бошқарувнинг барча поғоналарида - алоҳида

¹⁷ Муаллифнинг ўзи томонидан тайёрланган

функционал булинмаларнинг менежерларидан тортиб банк бошқаруви олий ташкилоти, шу жумладан, банк кенгашигача жалб этилиши мақсадга мувофикдир.

Банк уз хизматларини амалга ошириш жараёнида иш функцияларини тақсимлаш ва мувофиклаштириш бошқарув тизимининг ўта муҳим функциясидир. Банк фаолиятининг самарадорлиги у қандай ташкил этилганлигига, бошқарувнинг ташкилий тузилмасига ҳамда раҳбарлар билан хизматчилар ўртасидаги муносабатларга куп жихатдан боғлиқ.

Бозор шароитларининг тинимсиз узгариши, рақобатнинг кучайиши, банк технологияларининг мураккаблашиши, банк муассасаларининг йириклашиши мослашувчан ташкилий тузилмаларни жорий этишни талаб этади, зотан бундай тузилмалар ташки муҳитнинг беқарор шароитларига функционал тузилмаларга қараганда осон мослашади. Мослашувчан ташкилий тузилмаларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар меҳнатни функционал белгига кўра эмас, балки банк маҳсулотлари турларига мувофик тақсимлашга асосланади. Бундай тарзда уюштирилган банк маълум миқдорлар гуруҳларига асосий эътиборни қаратади, бу эса банкка уларнинг мақсадли талабларини самарали қондириш имконини беради.

Тижорат банкнинг ривожланиши, унинг йириклашиши, кўрсатилаётган банк хизматлари сонининг кўпайишига қараб банкнинг бошқарилувчанлигини таъминлаш учун бошқарув қарорлари қабул қилишда қатъий марказлаштиришдан бош тортиш, ҳуқуқ ва ваколатларни қуйи бўғин ходимларига ўтказишнинг аҳамияти каттадир. Бошқарув функциясини марказдан қуйи бошқарув бўғинларига ўтказиш уларнинг самарадорлигини анча ошириш имконини беради, шу билан бирга, бошқарув жараёнини ташкил этишга, айниқса, ички назоратни кучайтиришга нисбатан талабларни анча оширади.

Хар қандай банкнинг, айниқса, йирик банкнинг ташкилий тузилмасини узгартириш анча мураккаб жараён эканлигига қарамай, бу янги, янада прогрессив ташкилий тузилмаларга ўтиш учун тўсиқ бўлмаслиги керак.

Эскирган ташкилий моделлардан фойдаланиш муқаррар равишда самарадорликнинг йуқолишига, оқибатда эса банкротликка олиб келиши ҳам мумкин.

Банкни бошқарув тизимини такомиллаштириш вазифаларини ҳал қилиш ҳар бир бошқарув объектга фаолиятининг самарадорлигини оширишга алоҳида эътибор беришни ҳам талаб этади. Бу молия (банк капитали, актив ва пассивлари, ликвидлилик банк рисклари ва ш.к), банк персонали, ахборот оқимлари ва ҳоказоларни бошқаришни такомиллаштириш ҳисобига амалга оширилиши лозим. Шу билан бирга, бунда банк капитали, ресурсларни жалб этиш ва жойлаштириш операцияларини бошқаришга бир ёқлама ёндашиш хавфли эканлигини ҳам англаб етиш муҳимдир. Шунинг учун ҳам банк фаолиятининг барча жабҳаларида ҳаракатларни қатъий мувофиқлаштиришга алоҳида эътибор беришнинг аҳамияти каттадир.

Тижорат банклари томонидан хизмат кўрсатиш жараёнида ресурслар базасини ошириш, янги мижозлар жалб этиш, рақобат муҳитида мустаҳкам марраларни сақлаш имконини берувчи банк хизматлари турлари кенгайтирилмаса, у муваффақиятли ривожлана олмайди. Бунда янги хизмат турларини яратиш иқтисодий самарадорликни, ташкилий масалалар ва кадрлар таъминотини чуқур, тизимли ишлаб чиқишни талаб этишини ёдда тутиш керак.

Риск омилини бошқариш имконини берувчи қарорлар қабул қилиш механизмларини ривожлантирмасдан катта рискка хос бўлган банк фаолиятини бошқариш ишини такомиллаштириш мумкин эмас. Банк рискларини бошқарув тизими ана шундай механизм бўлиб, у банк раҳбариятига уларни аниқлаш, баҳолаш, кутилаётган даромадлилиқ билан таққослаш ҳамда макбул даражага пасайтириш имконини беради.

Ходимларни бошқариш доирасида малакали кадрларни танлаш, уларнинг иш сифатини баҳолаш, меҳнатни рағбатлантириш, банк менежерлари ва хизматчиларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш масалаларини ҳал қилишга алоҳида эътибор бериш керак.

Манфаатлар зиддияти юзага келиши муносабати билан бошқарувнинг паст сифати ёки суиистеъмолчилик ҳолатлари учун менежерларни лавозимдан четлатиш зарурлиги банклар уз вақтида ҳал қилиши лозим бўлган муаммолардан биридир. Хизматчиларнинг уз мансабларини суиистеъмол қилишлари банкни инкирозга олиб келувчи асосий сабаблардан биридир. Шунинг учун ҳам, кредит ташкилотида манфаатлар зиддияти соҳасида сиёсат ишлаб чиқиши, у банк билан унинг ходимлари ўртасидаги муносабатларни самарали тартибга солиш имконини бериши лозим. Бу сиёсат доирасида, жумладан, банк ходимларининг истеъмол кредитлари олиши, махфий ахборот билан ишлаш муолажалари, қимматбаҳо қозғалар билан операцияларни амалга оширишда ички ахборотдан фойдаланишга таъқиқлар, банк мижозлари ёки ҳамкорларидан совгалар ва бошқа қимматликлар олишга чеклашлар қатъий белгилаб қўйилиши мақсадга мувофиқ. Хизматчиларни ёллаш шартномаларида банк ижро этувчи ташкилотининг ваколатлари аниқ таърифлаб қўйилиши, бу ваколатларга мувофиқ уларга манфаатлар зиддияти юзага келиши муносабати билан жавобгар шахсларни лавозимидан четлатиш ҳуқуқи берилиши лозим.

Банкда унинг ходимларига касбий ўсиш имконини берувчи ходимлар малакасини оширишнинг самарали тизими ишлаб чиқиши лозим. Банк хизматчиларининг малакасини ошириш дастурлари амалий фаолият билан ўйғунликда мажбурий назарий таълимни, ишдан ажралган ҳолда таълим олиш ва келгусида банкка қайтиб келиш имкониятини, банкнинг турли хизматларида, филиалларида мутахассислар сифатида мажбурий малака ошириш давларини уз ичига олиши керак.

Банк фаолиятини самарали бошқариш учун зарур ахборотни бошқариш жараёнини таъминловчи ахборот тизимларини ривожлантиришга жиддий эътибор беришнинг ҳам аҳамияти катта. Бошқарув ахборот тизимлари банкдаги пароканда жараёнларни ягона, мантиқан изчил тизимга бирлаштириш вазифасини сифат жиҳатидан янги интеллектуал ва техникавий савияда ҳал қилиш имконини бериши лозим.

Шу билан бир каторда, банкни бошқарув тизимини такомиллаштириш — назорат тизими орқали амалга оширилиши керак. Иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси «контроллинг» корхоналар фаолиятини бошқаришнинг самарали воситаси эканлигини кўрсатмоқда. Контроллинг бозорнинг муайян шароитларига асосланади ҳамда унинг ноаниқлиги, стихияли хусусиятини, ундаги кескин узгаришларни эътиборга олади, ҳисоб, режалаштириш, маркетингни бошқарув мақсадлари ва принциплари ҳамда уларни амалга ошириш усуллари катъий белгиланган ўзини - ўзи бошқарувчи ягона тизимга бирлаштиради.

Шу билан бирга, ички аудит хизмати фаолиятини режалаштириш ишларини амалга ошириш чоғида филиалларнинг молиявий хужалик фаолиятини текшириш билан бир каторда, ички назорат тизимини таҳлил қилиш мазкур хизмат олдида турган вазифалардан бири эканлигидан келиб чиқиш лозим. Филиаллар ишини текшириш режалари ва дастурлари тузишда асосий эътибор. камчиликлар сонини кўпайтириш эмас балки, бу камчиликларнинг юзага келиши сабабларини аниқлашга қаратилиши керак.

Нихоят тижорат банкини бошқарув тизими ҳақида гапирганда. бошқарувни тизимли ёндашув нуқтаи назаридан такомиллаштириш лозимлигини алоқида қайд этиб ўтиш керак. Бу ёндашувга мувофиқ, бошқарувга маълум хоссаларга эга бўлган кўплаб узаро боғланган ва узаро алоқадор элементларнинг узаро таъсири, деб қаралади. Алоҳида ҳолатда бошқарув тизим сифатида бошқарув субъекти билан унинг ғоялари руёбга чикувчи бошқарув объектининг узаро таъсирга киришиш жараёни кўринишида ифодаланади.

3.2. Тижорат банклари актив ва пассивлари аудитини такомиллаштириш йуллари.

Аудитни оқилона бошқариш текширув жараёнини назорат қилишнинг муҳим таркибий қисмларидан биридир. Аудиторлар иш жараёнини тугри ташкил этиш, яъни аудитни режалаштириш, уни олиб бориш ва хулоса тайёрлаш босқичларини ўрнатилган тартибда, ҳамда қабул қилинган стандартлар асосида ҳужжатлаштириш орқали текширув сифатли ва самарали бўлганини исботлаб беришлари мумкин.

Аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари тавсифига кўра. «Режалаштириш аудитни ўтказишнинг дастлабки босқичи бўлиб, аудиторлик ташкилоти томонидан аудитни ўтказишнинг кутилаётган ҳажми, графиклари ва муддатлари кўрсатилган аудит умумий режасининг ишлаб чиқишидан, шунингдек аудиторлик ташкилоти ҳужалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботи ҳақида объектив ва асосли хулоса чиқариши учун зарур аудиторлик муолажаларининг ҳажми, турлари ва кетма - кетлигини белгиловчи аудиторлик дастурини ишлаб чиқишдан ташкил топади» деб белгиланган.

Республикамиз тижорат банклари ички аудит хизмати уз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ишлаб чиқилган Ўриқнома ҳамда ички аудит низомига кўра олиб борадилар.

Марказий банк ўриқномасида ва ички аудит низомида ҳам аудит жараёнини режалаштиришга алоҳида эътибор қаратилган. Унга кўра банк филиаллари йил давомида камида бир маротаба аудиторлик текширувидан ўтказилиши кераклиги қайд этиб ўтилган.

Ю.Ю.Кочиневнинг фикрига кўра «Аудит жараёнини режалаштириш умумий мақсадга етишиш учун ҳаракатларнинг йигиндиси бўлиб, асосий мақсадга эришиш учун текширув стратегиясини ва тактикасини танлаш, текширув тури, ҳажми ва ҳаракатлар кетма-кетлигини таъминлашдир».

Ички аудит хизмати томонидан филиалларни текшириш режаси йиллик умумий ички аудит фаолияти режасининг таркибий қисми ҳисобланади. Бу

режани тузишнинг таклиф этилаётган методикасини тузиш жараенида қуйидаги тафтиш ва ташки аудитни режалаштириш методикасини таққрслашга асосланиш мумкин. (3.2.1 -жадвал).

3.2.1 - жадвал

Тафтиш, ташки ва ички аудитни режалаштириш методикаларини таққослаш¹⁸

Тайёргарлик ишининг даврийлиги,	Хужжатли тафтиш ўтказиш юзасидан методик	Аудиторлик фаолиятининг стандартлари	Ички аудитни режалаштириш методикасига
Режада камраб олинадиган давр	Календарь йили	Шартномага мувофиқ	Календар йили
Тасодифийлик	Мулжалланади	Мулжалланмайди	Мулжалланади
Режадан ташкари текширувлар ўтказиш	Назарда тутилади	Назарда тутилмайди	Назарда тутилади
Аввалги текширув даври	Акс эттирилади	Акс эттирилмайди	Акс эттирилади
Танлаш муолажаси	Фойдаланилади	Фойдаланилади	Фойдаланилади
Муҳимликни аниқлаш	Фойдаланилмайди	Фойдаланилади	Қисман фойдаланилади
Аудиторлик хавф-хатарини баҳолаш	Фойдаланилмайди	Фойдаланилади	Қисман фойдаланилади

Келтирилган жадвал маълумотларига кўра, назорат, ички ва ташки аудит тузилмапарининг текширувига тайёргарлик куриш ўзининг

¹⁸ Н.Каримов “Тижорат банклари ички аудити”:- Тошкент 2006 йил 120 б

даврийлиги, муддатлари ва муолажалари билан бир биридан оз бўлсада фарклидир.

Жадвал маълумотларидан фойдаланган ҳолда ОАТ «Алокабанк» ички аудит тизими фаолиятини таҳлил килсак, у уз фаолиятини йиллик режага кўра олиб бораётган бир пайтда, ташки аудитор текширув даврини тузилган шартномаларнинг шартларига кўра режалаштиради, - деб айтишимиз мумкин.

Яъни, ОАТ «Алокабанк» иш режаси ички аудит тизими низоми талабларига кўра уч боскичдан иборат бўлиб, банк Кенгаши томонидан қабул қилинган йиллик режа аудит жараёнининг биринчи боскичи ҳисобланади.

Йиллик режа асосида Аудит кумитаси томонидан дастур ишлаб чиқилиши ва ички аудит хизмати раҳбарига текширув саволномалари тузиш учун тақдим қилиниши аудитни режалаштиришнинг иккинчи боскичини ташкил килади.

Дастур талабларидан келиб чиккан ҳолда ҳамда олдинги йилларда аниқланган камчиликлар кулаидан келиб чиккан ҳолда текширув саволномаларининг ишлаб чиқилиши аудит жараёнини режалаштиришнинг учинчи боскичи ҳисобланади.

Бу ерда шуни кайд этиб ўтиш жоизки, Марказий банкнинг йуриқномалари талабларидан келиб чиккан ҳолда, ОАТ «Алокабанк» Кенгаши томонидан тасдиқланган йиллик иш режасида ҳам йил давомида ҳар бир филиалнинг фаолияти текширувдан ўтказилиши кузда тутилган.

Яъни, хулоса киладиган бўлсак йиллик режага кўра қандай йуналиш текширилишидан катъий назар, банкнинг ҳар бир вилоят филиаллари учун ўртача 22 иш куни ташкил қилганини куришимиз мумкин.

Бундай киска вақт ичида банк филиали фаолиятини текшириш ва камчиликларни аниқлаш учун аудиторлар томонидан кўпроқ иш кучи жалб этишни талаб қилинади. Шу билан бир каторда, камчиликларнинг келиб чиқиш сабабларини урганиш ва таҳлил қилиш учун етарлича вақт ажрата

олмасликлари натижасида аудит самарадорлиги пасайиши мумкин. Бу эса уз ўзидан филиалда ички назорат тизими фаолиятини такомиллаштиришга асосланган ва филиал фаолиятига ижобий таъсир этиши мумкин бўлган таклифларни тайёрлаш борасида кийинчиликларни юзага келтириши мумкин.

Худди шундай ОАТ «Алокабанк»ида аввалги текширув натижалари ички аудит тизими ҳисоботларида акс эттирилса, ташки аудит учун бунинг аҳамияти катта эмас. Мухимлилик кўрсаткичларини аниклаш ва улардан фойдаланиш ички аудит ва назорат тизими учун актуал булмаса, ташки аудит учун аксинча, айти аана шу кўрсаткич ишнинг ҳажмини белгиловчи омиллардан бири бўлиб хизмат килади.

Шу билан бир каторда, ОАТ «Алокабанк» ички аудит хизмати саволномаларини урганиш натижасида мухимлилик ва рискларни баҳолаш масалалари етарлича ёритилмаганлигини куришимиз мумкин.

Юкорида кайд этиб ўтганимиздек, аудиторлик текширувининг саволномасини тўзиш ва тасдиқлаш банк Аудит кумитаси томонидан ички аудит тизими рахбари зиммасига юклатилгандир.

Ушбу низомга кўра ички аудит хизмати рахбари томонидан ҳар бир текширув олдидан батафсил саволнома тайёрланиб, унда ҳисоботда ёритилиши мумкин бўлган масалалар курилган. Қайд этиб ўтиш жоизки, аудиторлик саволномаси ҳар бир текширув олдидан, конунчиликдаги янги ўззгаришларни ҳисобга олган ҳолда, қайта кўриб чикдиган ва тасдиқланган.

Текширув саволномалари ички аудит хизмати ходимларининг билимлари ва малакаларига асосланган ҳолда тузилган бўлиб, унинг негизи банклар фаолияти билан боглиқ бўлган меъёрий хужжатларга асослангандир.

ОАТ «Алокабанк» мисолида ҳам аудит саволномаси уз ичига текширув объекти ва урганилиши керак бўлган саволлар кетма - кетлигини камраб олган бўлиб, у ерда асосан қилиниши керак бўлганишлар ёритилган. Шу билан бирга. у ерда нима учун айнан аана шу саволлар урганилиши қандай

окибатларга олиб келиши ва кутилаётган хулосаларни олдиндан режалаштирилишининг аҳамияти каттадир.

Бизнинг фикримизча, текширув саволномалари тижорат банклари фаолияти билан боғлиқ меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда ҳар бир йуналишни урганишнинг асосий мақсади ва услублари батафсил ёритилган бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Шу билан бирга, ички аудит хизмати фаолиятини режалаштириш ишларини амалга ошириш чоғида филиалларнинг молиявий ҳужалик фаолиятини текшириш билан бир каторда, ички назорат тизимини таҳлил қилиш мазкур хизмат олдида турган вазифалардан бири эканлигидан келиб чиқиш лозим. Филиаллар ишини текшириш режалари ва дастурлари тузишда асосий эътибор. камчиликлар сонини кўпайтириш эмас балки, бу камчиликларнинг юзага келиши сабабларини аниклашга қаратилиши керак.

Яъни, ички аудит хизмати текширувга тайергарлик куриш жараёнида, ташки аудитда булгани сингари, режа билан бир каторда аудиторлик муолажаларининг турлари ва вазифаларини, текширув ҳажмлари ва кетма-кетлигини белгилловчи дастурлар ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир.

Шу билан бир каторда, аудиторлик текшируви режалаштирилаётганда, бизнинг фикримизча, жаҳон амалиёти стандартларида тавсия этилганидек қуйидаги:

Комплекслилик - режалаштиришнинг дастлабки боскичидан аудитнинг умумий режаси ва дастурини тузишгача бўлган барча боскичларини узаро боғлаш ва мувофиқлаштириш;

Узлуксизлик - филиалларга эга бўлган ташкилотларнинг ички аудитига татбиқан ички аудит хизматининг олдида турган барча вазифаларни ҳал қилиш учун мазкур хизмат ходимларига режалаштираётган давр мобайнида бир хилда иш юкланишини таъминлаш;

Оқилоналик - филиалларга эга бўлган банкларнинг ички аудитига татбиқан ички аудит хизматининг дастурини тузишда мазкур хизмат низомида белгиланган мезонларга амал қилиш ва аудиторларнинг фикрини

эътиборга олиш каби алоҳида принципларга алоҳида эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, тижорат банкларида ички аудиторлик хизмати ходимлари текширув жараёнига тайергарлик куриш жараёнида, асосий эътиборни дастурда белгиланган йуналишдан келиб чиққан ҳолда уз ишларини режалаштиришлари лозим. Бунда асосан аудиторлик муолажалари ишлаб чиқилиши, текширув учуй танлаб олинган филиал географик жойлашганлигига эмас, балки унинг молиявий хужалик фаолиятини таҳлил қилган ҳолда банк фаолиятида тутган мавкеига кўра танлаб олиниши мақсадга мувофиқ бўлади.

Шу билан бир қаторда банк филиаллари фаолияти текширувини режалаштириш жараёнида муҳимлик кўрсаткичлари ва аудиторлар текширув жараёнида карши олишлари мумкин бўлган риск ҳам таҳлил қилиниши керак.

Бу ерда шуни кайд этиб ўтиш жоизки, хар бир аудиторнинг текширув участкаси белгиланиши ва уни олиб бориш жараёнида қандай мезонлардан фойдаланиш аудит жараёнига тайергарлик куришда энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, режалаштиришни тўғри амалга ошириш эса ички аудит хизмати томонидан олиб борилаётган текширувлар самарасининг ошишига олиб келади.

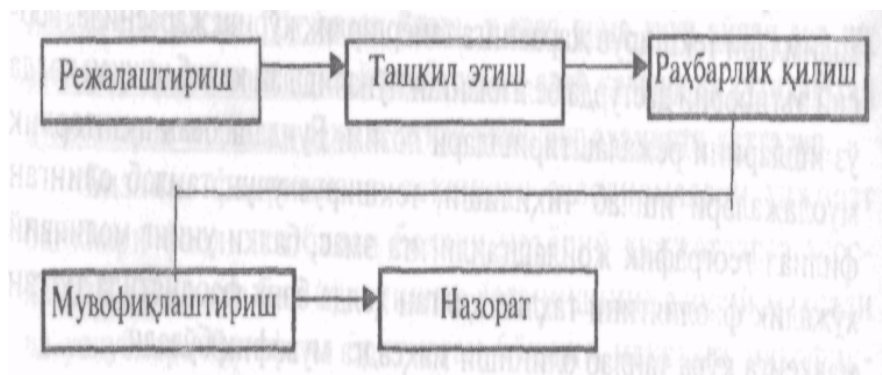
Ички аудит стандартларида ҳам, текширув жараёнининг режалаштирилиши ва уни бажарилганлигини текшириш ички аудит хизмати раҳбариятининг асосий вазифаларидан бири эканлиги ва унинг бажарилиши учун шахсан жавобгар эканлиги қайд этиб утилган.

Ички аудит тўғрисида фикр юритган баъзи бир муаллифлар ҳам бизнинг фикримизни тасдиқлаган ҳолда, бошқариш назариясини аудиторлик текшируви билан боғлашга ҳаракат қиладилар. Масалан, Чамберс аудит жараёнини режалаштириш ёки бошқаришга нисбатан кулланилиши мумкин бўлган Файоль ва Кункнинг бошқариш фаолияти моделларини асос қилиб олган.(3.2.2)

Кунк ва О'Доннел умуман олганда Файолнинг фикрига кушилган, факат «рахбарлик» функциясини «ходимларни бошқариш», «мувофиклаштириш» функциясини эса — «бошқариш ва рахбарлик» деб узгартирган.

3.2.2-чизма¹⁹

Файоль моделида аудит жараёнини бошқариш

Режалаштириш жараёнини биз таркибий қисмларга бўлиб кўрсатган ҳолда 5-иловада ёритишга ҳаракат қилдим. Мазкур илова уз мазмунига кўра юқорида зикр этилган муаллифлар фикридан унча фарқ қилмайди. Биз ҳам мазкур иловадан келиб чиққан ҳолда, аудитни режалаштириш беш босқичдан иборат бўлишига қарамасдан аудит турига қараб уларга тулаликча ёки қисман риоя қилиш мумкин. Масалан тулиқ стандарт аудит жараёни беш босқични уз ичига олса, ҳисобот ёзиш учун назорат воситаларини баҳолаш кифоя булганда турт босқич, назорат воситалари булмайдиган ва бошқа аудиторлик процедуралари натижа бермайдиган тематик аудиторлик текширувида уч босқични уз ичига олади.

Мазкур иловада кўрсатилганидек аудитни режалаштириш булиши турт босқич босқичдан иборат, деб қабул қилиб, унинг биринчи босқичи текширув объекти билан танишув деган фикрга қушиламиз.

Бу ерда мазкур булимда текширув объекти бўйича умумий ва молиявий маълумотлар, кадрлар таркиби ёки тизимлардаги узгаришларни уз ичига олиши керак деб лозим деб топдик. Шу билан бирга текширув учун аниқ фаолият турларини танлаш иккинчи босқичида операциялар ёки рискларни

¹⁹ Н.Каримов “Тижорат банклари ички аудити”:- Тошкент 2006 йил 120 б

хусусиятини таҳлил қилиш, муҳимлилик кўрсаткичларини аниклаш, тизимдаги узгаришлар ва назоратдаги маълум камчиликларга баҳо беришларининг аҳамияти каттадир.

Аудит услубиётини танлаш аудитни режалаштиришни учинчи босқичи бўлиб у ерда тизимлар ёки маълумотлар аудитига ёки бошқа услубларга аникликлар киритилади. Аудиторлик ресурсларига бўлган талабларни аниклаш аудитни режалаштиришни сунгги босқичи бўлиб ушбу жараён текширув объектининг маълумотларисиз ҳам амалга оширилиши мумкин.

Нazorat мухитини урганиш ва таснифлаш аудитни режалаштиришнинг ҳақиқий текширув бошлашдан олдинги сунгги босқичидир.

Режалаштиришнинг зарурлигини кўрсатувчи навбатдаги муҳим босқич - аудиторлик рискларини минималлаштириш босқичидир.

Айтиш мумкинки, режалаштириш — аудит текширувини оқилона ўтказиш ва айни вақтда муҳим ҳолатларнинг камайитириш имконини берувчи жараёндир. Шунинг учун ҳам, режалаштириш самарали бўлиши учун, у: биринчидан, текширувнинг биринчи кунидан бошлаб аудитни назорат қилиш, иккинчидан, бажарилган ишлар, олинган гувоҳликлар ва чиқарилган хулосаларни рўйхатдан ўтказиш билан тулдирилиши лозим.

Шунинг учун ҳам аудитор томонидан иш ҳужжатларининг тури юритилиши аудитни ўтказиш вақтида риск даражасини камайитирибгина қолмасдан, аудитни режалаштиришга ҳам кўмаклашади ва барча назорат тизимига хос бўлган қарорлар қабул қилиш жараёнини енгиллаштиради.

Шу билан бир қаторда, юқорида айтилганларга қушимча равишда шуни айтишимиз мумкинки, режалаштириш - аудитни мумкин қадар оқилона бажариш ва айни вақтда муҳим долатларнинг аниқланмаслик рискини камайитириш имконини берувчи жараён.

Мазкур тизим аудит стратегияси ва тактикасини, аудиторлик текшируви ҳажмини белгилашни, аудитнинг умумий режасини тузишни, аудиторлик дастури, муайян аудиторлик муолажалари ва методларини ишлаб чиқишни назарда тутди.

Аудит жараёнида иш ҳажмларининг туғри аникланиши натижасида у вақт ва маблағлардан оқилона фойдаланишга эришиши мумкин. Зарур иш ҳажмини белгилашда аудитор назорат тадбирларининг вазифалари ва ҳолатларидан келиб чиқади.

Бу ерда аудиторлик текширувининг ҳажми деганда, утказилиши лозим бўлган аудиторлик муолажалари сони ва даражасига тулақонли аудиторлик текшируви ўтказиш, аудиторлик хулосаси тузиш учун зарур вақт сарфига ҳамда мугахассислар сони ва таркибига аудитор томонидан баҳо берилишини назарда тутамиз. Бинобарин, аудиторлик текширувининг ҳажмини аудитор текширилиши лозим бўлган объект ҳақида олган маълумотларидан, мулжалланаётган иш ҳажми режасидан, аудитга олинган топшириқдан келиб чиққан ҳолда мустақил белгилайди.

Бажарилиши лозим бўлганиш ҳажмини белгилашда аудитор уз фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар талабларидан ҳам келиб чиқиши, назорат тадбирларининг ўзига хос хусусиятларини, шунингдек дастлабки урганиш натижаларини эътиборга олиши мақсадга мувофиқдир.

Текширилаётган объект фаолиятининг асосларини урганиш жараёни аудит ҳажмини белгилашда ташланган биринчи қадами ҳисобланади. Фаолият асослари эса аудитор томонидан текширув объектининг асосий молиявий фаолияти таҳлили, фаолият дастури ёки функцияларини урганиш жараёнида аникланади.

Аудит ҳажмини белгилаш аудитни режалаштиришнинг иккинчи босқичидир. Бунда бошлангич урганиш чорида тупланган ахборотдан объект фаолиятига дастлабки баҳо бериш мақсадида фойдаланилади ёки текширув объектининг амалдаги фаолияти қуйидаги:

- текширув объекти ҳужжатларини кўриб чиқиш;
- расмий саволлар руйхати ёрдамида раҳбарлар ва хизматчилар билан суҳбатлашиш;

- текширув объектининг кўриб чиқаётган жиҳатларига нисбатан аудит мезонларининг турларига баҳо бериш услублари орқали амалга оширилади.

Бу ерда шуни қайд этиб ўтиш жоизки, текшириш методлари қисқача бошлангич урганиш жараёнида кулланиладиган методларга ухшаш бўлганлиги учун кўпинча бу икки босқични фарклаш қийин. Қисқача бошлангич урганиш жараёнида тадқиқот қилишга ўтиш аудит хизмати раҳбари томонидан обзор ҳақидаги ҳисоботни муҳокама қилиш чоғида белгиланади.

Иловада келтирилганидек аудит ҳажмини белгилашда муҳимлик масалаларига ойдинлик киритиш, рискларга баҳо бериш, текширувни айнан шу йуналишда ўтказиш зарурлигини асослаш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис, биз мазкур масалаларга қуйида батафсил тухталамиз, чунки улар, бизнинг назаримизда, аудит ҳажмини белгилашга таъсир кўрсатувчи асосий омиллардан биридир.

Текширилаётган объектда аудит ҳажмини тўғри аниклашнинг асосий вазифаларидан бири банк операцияларни амалга ошириш жараёнида йўл қўйилган қонун бузарликларни аниклашдир.

Аудит ҳажмини белгилаш ички аудит хизмати олдида қўйилган мақсад ва вазифаларга эришилишига катта таъсир кўрсатиш билан бир каторда, бу жараён ички аудит хизматининг фаолиятига баҳо бериш имконини ҳам беради.

Текширув ҳажмини белгилаш текширув ҳажмини унинг моҳиятига тегишли бўлган бир неча масалагача муайянлаштиришни назарда тутади. У текширув объекти функцияларини ва аудит даврини тавсифлайди. Бунда қуйидаги жиҳатлар эътиборга олинishi лозим:

Муҳимлик — аудиторлар уз эътиборини банк кенгаши учун аҳамиятли бўлган муҳим масалаларга қаратишлари лозим.

ОАТ «Алокабанк» ички аудит тизимининг текширув олиб бориш жараёнида муҳимлик кўрсаткичлари филиал томонидан амалга оширилган катта маблагдаги транзакцияларни уз ичига олади. Аудит кумитаси

томонидан махсус топшириқлар олинганда эса бу кўрсаткичлар етарли даражада инобатга олинмайди.

Ваҳоланки, муҳимлик концепциясидан бухгалтерия ҳисобида ҳам, аудитда ҳам фойдаланилади. Бу ерда муҳимлик аудитнинг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, у филиал молиявий ҳисоботининг ишончлилигига жиддий таъсир кўрсатувчи ҳолатлар, аудитда муҳим ҳолатлар деб эътироф этилади.

Хозирда аудиторлик текширувини режалаштириш чоғида муҳимлик даражасини аниқлаш муаммоси аудит миллий стандартларининг кулланилиши муносабати билан янада долзарб аҳамият касб этди.

Аудиторлар алоҳида эътибор бериши лозим бўлган муҳим, нотипик хатоли моддалар ва ҳисобварақларни аниқлаш, тупланган «Муҳимлик» тушунчаси деганда молиявий ҳисоботни бузишнинг энг юқори қиймати тушунилади, ундан бошлаб ана шу, ҳисоботнинг малакали фойдаланувчиси унинг асосида тўғри хулосалар чиқариш ва тугри қарорлар қабул қилишига кодир булмай қолади.

Аудиторлик далилларига баҳо бериш, аудиторлик хулосасининг тури ҳақида қарор қабул қилишда муҳимлик концепциясидан текширувини режалаштириш негизи сифатида фойдаланадилар.

Муҳимлик тушунчаси аудиторлар молиявий ҳисоботларни тийин тийинигача тугрилигини кафолатлай олмасликлари нуктаи назариан жуда катта эътиборни талаб қилади.

АҚШ молиявий ҳисобот стандартлари Кенгашининг таърифига кўра, муҳимлик бу ҳисобот маълумотларидаги хато ва камчиликлар салмоғи бўлиб, уларнинг таъсирида муайян ҳолатларда мазкур маълумотлар билан ишлаш тажрибасига эга бўлган шахс ўзининг уларга нисбатан ишончга асосланган дастлабки фикрини узгартириши мумкин.

Буюк Британия бухгалтерия стандартлари Кенгашининг фикрига кўра, мавжуд эмаслиги ёки нотўғрилиги натижасида фойдаланувчининг молиявий ҳисоботга асосланган иқтисодий қарорига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган

ахборот муҳим ахборот ҳисобланади ёки бошқача қилиб айтганда, муҳимлик муайян ҳолатларда қўриб чиқиладиган ахборотнинг ёритилмаганлиги ёки нотўғри акс эттирилгани даражасига боғлиқ бўлади.

Молиявий ҳисобот халқаро стандартлари қўмитасининг талқинига қўра, келтирилмаганлиги ёки нотўғрилиги натижасида фойдаланувчининг молиявий ҳисоботга асосланган иқтисодий қарорига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ахборот муҳим ахборот ҳисобланади. Қилиб чиқишига қўра, муҳимлик муайян шароитда йўл қўйилган ҳато ёки камчилик микдорига боғлиқ бўлади. Хуллас, муҳимлик муайян бусага микдори ёки таянч нуқтасини белгилайди ва ахборот фойдали бўлиши учун зарур асосий сифат мезони ҳисобланмайди.

АҚШ қимматли қогозлар ва биржалар бўйича комиссияси муҳимлик тушунчасига шундай таъриф беради: «Муҳимлик» атамаси ҳар қандай ҳолат юзасидан ахборот тақдим этиш талаби қўйилган ҳолларда ўртача омонатчи хабардор қилиниши лозим бўлган масалалар ҳақида зарур ахборотни чеклайди». АҚШ суд амалиётида «акцияларнинг ўртача эгаси» тушунчаси, АҚШ аудиторлар уюшмасининг нашрларида эса — «xabардор омонатчи» тушунчаси қўлланилади. Россияда ишлаб чиқилган «Муҳимлик ва аудит rischi» стандартида «малакали ҳисоботдан фойдаланувчи» атамаси қўлланилган. Умуман олганда, малакали ҳисоботдан фойдаланувчи деганда, тегишли маълумотлардан хабардор бўлиши лозим бўлган, лекин молиявий ҳисоботларни яхши тушуниши шарт бўлмаган акциялар эгаси тушунилади.

Бизнинг фикримизча, муҳимликни текшириладиган банк филиали молиявий ҳисоботининг ишончилигини тасдиқлашга аудиторнинг тайёрлиги мезони, деб таърифлаш мумкин. Муҳимлик принципи текшириладиган ахборот кўрсаткичлари ҳажми ёки ҳужалик операцияларини акс эттиришда йўл қўйилган ҳатолар хусусияти билан белгиланган бўлиши мумкин.

Муҳимлик принципи аудит жараёнида жуда кўп масалаларни ҳал қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Бу принцип аудит босқичлари, аудиторлик муолажалари ҳажми ва мазмуни, тупланган аудиторлик далилларига баҳо бериш ва аудиторлик хулосаси шакли ўртасидаги алоқаларни ва уларнинг мантикий

изчиллигини таъминлайди. Мухимлик йўл қўйилган хато миқдорини ва бунинг натижаси улароқ, аудиторлик хулосаси тузиш шаклини белгилайди.

Бизнинг назаримизда, муҳимлик принципнинг аудитдаги аҳамияти ва долзарблиги бир неча сабаблар билан изоҳланади:

- биринчидан, аҳамиятсиз тафсилотларни эътиборга олмасликка йўл қуяди, аммо барча муҳим ахборот тула ёритилишини талаб қдпади.

- иккинчидан, баланс суммаси ва тузилишига, молиявий натижаларга бухгалтерия ҳисоби муайян объектлари кийматининг таъсирини аниқлаш имконини беради, бинобарин, аудиторлик муолажалари жараёнида активлар, пасивлар ва молиявий натижалар миқдорида жиддий таъсир кўрсатувчи бухгалтерия операциялари тадқиқ қилинади.

- учинчидан, барча муҳим ахборотлар тула келтирилишини, молиявий ҳисобот ҳақидаги аудиторлик хулосасида барча муҳим жиҳатлар ёритилишини талаб қилади. Бунда аудиторлик хулосаси, молиявий ҳисобот сингари, ҳисобот маълумотларига асосланиб муайян иқтисодий қарорлар қабул қиладиган кам сонли фойдаланувчиларга мулжалланади.

Ўзининг моҳиятига кўра муҳимлик сифат ва миқдорий жиҳатларга эгадир. Молиявий ҳисоботда фактнинг нотўғри кўрсатилиши эҳамиятсиз бўлиши, лекин, шунга карамай, уни ёритиш учун асослар мавжуд бўлиши мумкин. Сифат ва миқдорий омиллар таъсири муҳимлик принципини амалда қўллашни оғирлаштиради.

Муҳимлик даражаси, режалаштириш боскичида аниқланади ва текширув объекти хусусиятларига, чунончи: фаолият тармоги, корхонанинг катталиги, даромаднинг солиқка тортилгунга қадар бўлган суммага, айланма воситалар кийматига, шартли мажбуриятларнинг, ҳисоботда гайриоддий моддаларнинг мавжудлигига ва бошқа хусусиятларга боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам, муҳимлик даражаси миқдори аудитнинг умумий режасида акс эттирилишининг аҳамияти каттадир.

Режалаштириш пайтида аудитор бухгалтерия ҳисоботида жиддий нуқсонларни келтириб чиқариши мумкин бўлган омилларни ҳисобга олиши лозим.

Одатда Ғарб амалиётида муҳимлик даражасини аниклаш муолажаларини аудиторлар узлари белгилайдилар. Бу муолажалар йуриқномалар, методик тавсиялар тарзида расмийлаштирилиши. Бу ерда шуни қайд этиб ўтиш жоизки, аудитда муҳимликка баҳо бериш масаласи, энг аввало, бухгалтерия ҳисоботининг бир ёки бир неча кўрсаткичларини ва муҳимликнинг миқдорий мезони йўл қўйилиши мумкин бўлган энг катта миқдорни ҳисоблаш усулини уз ичига олувчи муайян негизни танлашдан иборатдир.

Одатда, йўл қўйилиши мумкин бўлган хато миқдори режалаштирилган муҳимликка нисбатан 50-70 фоиз даражасида белгиланади. Лекин, йўл қўйилиши мумкин бўлган хато даражаси хаддан ташқари паст бўлмаслиги керак, чунки бу аудиторлик таомиллари хажмлари асоссиз оширилишига олиб келиши мумкин.

Шунинг учун ҳам, одатда аудиторлар аниқ миқдорий баҳолашларсиз иш кўрадилар, шунинг учун ҳам 5 фоизгача аҳамиятсиз деб, фоиздан ортиқ иш эса - муҳим, деб ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, муҳимликнинг режалаштирилган даражасини ҳисоблаш учун молиявий ҳисобот кўрсаткичларининг уч тоифа кўрсаткичларни, яъни:

- бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлари;
- баланс моддалари;
- бухгалтерия ҳисоботи кўрсаткичлари танлаш мумкин.

Бунда жорий йилнинг асосий кўрсаткичларидан ва олдинги йилларнинг ўртача ҳолатга келтирилган кўрсаткичларидан ҳам фойдаланилиши мумкин.

Миллий стандартда ҳам муҳимлик кўрсаткичларини аниклашни конкрет йуналишлари эмас, балки бунга оид бир қанча қоидалар белгиланган. Чунончи, мазкур стандартга мувофиқ, «аудиторлар муҳимлик миқдорини

аниклашни тартибга солувчи расмий ичкк хужжатга эга бўлишлари лозим», деб таъкидлаб утилган. Ушбу хужжат аудиторлик фирмаси ижро этувчи органининг қарори билан тасдиқланган бўлиши ва доимий асосда кулланилиши керак.

Биз юқорида қайд этилган уч гуруҳдан бири, уларнинг иккитаси ёки бир йўла учаласи асос қилиб олиниши мумкин, деб ҳисоблаймиз. Хар бир муайян ҳолда у ёки бу ҳисобварақлар, моддалар ва кўрсаткичларнинг танланиши молиявий ахборотнинг сифат жиҳатларига ва микдорий кўрсаткичларига боглиқ бўлади.

Бизнинг фикримизча, муҳимликни ҳисоблаш учун асосни танлаш фойдаланувчилар учун жуда муҳим аҳамиятга эга булган кўп омиллар чунончи: тармок хусусиятлари натижалар ва баланс тузилиши ҳисобга олиниши лозим.

Муҳимлик учун асосни белгилагач, аудитор муҳимликнинг микдорий мезонини ҳисоблаш усулини аниклаши лозим. Айни ҳолда ушбу мезонни ҳисоблашнинг икки усули тўғрисида сўз юритиш мумкин. Биринчи усулда барча кулланилаётган кўрсаткичлар гуруҳи учун муҳимлик даражасининг ягона кўрсаткичи белгиланади. Иккинчи усулда муҳимлик даражасининг бир нечта кўрсаткичлари белгиланади; хар бир асос кўрсаткич учун муайян фоиз ёки фоизлар қатори тарзида муҳимликнинг нисбий катталиги танланади.

Бу ерда шуни қайд этиб ўтиш жоизки, ўзининг мохияти жиҳатидан текширув жараёнида аниқланган камчиликларнинг аниқланмаслик сони ва муҳимлик ўртасида бевосита ботиклик бор. Яъни, муҳимлик қанча катта бўлса, молиявий ҳисоботларни тўзишда юзага келиши мумкин бўлган камчиликларни аниқланмаслик rischi шунчалик юқори бўлади.

Шу билан бирга, бизнинг назаримизда, бухгалтерия баланси мод-даларига нисбатан фоизлар ҳисобланадиган хатонинг стандарт даражаси ушбу методнинг камчилиги бўлиб, у ҳисоб юритишнинг муайян жабхаларида фарққилиши мумкин бўлганички назорат тизимининг таваккалчиликларини ҳисобга олиш имконини бермайди.

Шунинг учун ҳам, бизнинг фикримизча, кидирув жараёнида молиявий ва хужалик операцияларида кайд этилган республикада амал килувчи тегишли меъёрий хужжатларнинг талабларига зид ҳолатларни урганиш мақсадида аудитор муҳимликнинг микдорий кўрсаткичлардан сифат жихатини ҳам эътиборга олиши мақсадга мувофиқдир.

Бундан асосий мақсад, муҳимлик нуктаи назаридан аудит ҳажмини аниқлаш жараёнида уз ихтиёридаги молиявий ва иш вақти каби ресурслардан оқилона фойдаланишдир. Бу эса, тижорат банкларининг раҳбар ташкилоти ички аудит тизими фаолиятига баҳо бериш жараёнида самарадорлик ва тежамкорлик кўрсаткичларидан турли фойдаланиш имкониятини яратади.

Муҳимлик даражасини аниқлашда аудиторлар иш ҳажмини аниқлашга ёрдам берувчи мезонларидан фойдаланишлари мумкин. Ушбу босқичда мезонлар назорат тадбирларининг негизини ташкил этувчи зарур талаблар даражаси билан белгиланади. Текширилаётган объектнинг аудит мезонларига мувофиқлик даражасини аудит суровномасидан фойдаланиш йўли орқали аниқлаш мумкин.

Аудит мезонларини белгилаш жараёнида, улар қайси манбалардан олинганлигидан катъи назар, аудитор текширилаётган объект раҳбариятининг дастурни бошқаришга нисбатан ёндашувига баҳо беришга ёрдамчи восита сифатида хизмат кўилиши мумкин. Бу ерда бевосита текширишни бошлашдан олдин текширилаётган объект раҳбарияти билан аудит мезонларини муҳокама қдаиш, текширилаётган объект билан нормал муносабатларни саклаб қолишнинг муҳим жихатидир.

Режалаштириш чоғида аудитор, асосан бухгалтерия ҳисоби кўрсаткичларининг муҳимлик даражасига баҳо беради. Шу боис, биз аудитор муҳимлик даражасини ҳисоб юритиш тизимидаги таваккалчилик даражаси билан узаро боғлиқликда аниқлаши керак деб ҳисоблаймиз. Шунини кайд этиш керакки, ҳисоб юритиш тизимини текширишнинг ўзи бухгалтерия ҳисоботида йўл қўйилиши мумкин бўлган хатоларни аниқлаш имконини

беради. Мухимлик даражасига баҳо бериш масалаларининг амалий аҳамияти ҳар бир аудит текшируви жараёнида муҳимлик асосини танлаш ва унинг миқдорини ҳисоблашнинг уз услуб ва усуллари ишлаб чиқишни тақозо этади.

Бунда биз муҳимлик даражасига муҳимликнинг сифат кўрсаткичи билан боғлиқлиги аниқланган ҳисоб юритиш тизимининг таваккалчилик даражаси кўрсаткичи ёрдамида баҳо беришни таклиф қиламиз.

Амалдаги аудит стандартлари аудитор ҳисоботида аудит мезонлари кўрсатилишини талаб қилади. Стандартлар аудитори муҳимлик даражасини, уни ёритиш шакллари ва унинг манбаларини танлаш мезонлари билан таъминлайди.

Текширув объекти банк учун муҳим аҳамиятга эга фаолиятни амалга оширган ҳолларда аудиторлар командаси одатда рискларни, шу жумладан,:

- ишга доир рискни, яъни текширув объектига хос фаолиятни;
- ҳаттога йўл қўйилган тақдирда банк ёки текширув объекти куриши мумкин бўлган зарарни;
- ходисаларнинг руй бериш эҳтимолини жуда пухта таҳлил қилади. филиал фаолияти самарадорлигини текшириш жараёнида жуда кўп фойдали методлардан фойдаланиш мумкин. Энг муҳими, аудит ўтказишнинг аҳамияти ва имкониятига баҳо беришда команда аъзолари томонидан урганилган маълумотлардан фойдаланиш лозим.

Аудитнинг аҳамиятига баҳо бериш аудит текширувининг энг огир ва муҳим вазифаси эканлиги умумий эътироф этилган. Баҳо бериш жараёнида аудиторлар узаро мунозара қиладилар ва олдинги иш тажрибасидан келиб чиқадилар.

Бизнинг назаримизда аудитнинг муҳим соҳаларини аниқлашда, аудитнинг потенциал муҳим масалаларидан, аудит ўтказишнинг мақсадга мувофиқлигидан аудитнинг сифат ва миқдорий жиҳатларидан келиб чиқиш лозим.

Аудитнинг потенциал муҳим масалалари, деганда текширилатган объектда мавжуд бўлиши мумкин бўлган, объект учун муҳим ва аҳамиятли бўлгани ҳолда, белгиланган мезонлардан фарқ қиладиган ҳолатлар тушунилади.

Потенциал муҳим масалалар текширилатган объект учун риск даражаси юқори (айтайлик банк учун аҳамиятга эга бўлганлиги) йуналиш бўлиши ҳам мумкин. Бундай масалалар юзасидан қарор аудит натижаларига баҳо бериш жараёнида қабул қилинади.

Потенциал муҳим масалаларга баҳо бериш ва урганиш суров ўтказиш пайтида олинган ахборотларни умумлаштириш чоғида амалга оширилади. Режалаштиришнинг дастлабки босқичида кўриб чиқилган потенциал муҳим масалалар, аудитни ўтказиш пайтида асосий масалалар ҳисобланади.

Аудитни ўтказишнинг мақсадга мувофиқлиги ишлар ҳажмини аниқлашнинг икки асосий принципларидан биридир. Бунда текширилатган объект муваффақиятли фаолият кўрсатишига имконият яратувчи муҳим омиллар таъсири масалаларига эътибор берилади. Режалаштириш босқичида аудит ўтказиш имкониятига баҳо бериш, текшириш ва ҳисоботлар тақдим этиш жараёнида уни муттасил қайта баҳолаш текширув ҳажмини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Аудит ўтказиш мақсадга мувофиқ эканлигига аниқ ва асосланган баҳо бериш аудитор хулосаларининг ишончлилигини мустаҳкамлайди. Бундай хулосалар асосан моддий негизни кўриб чиқишга асосланади.

Моддий негиз деганда, дастурнинг молиявий, меҳнат ва жисмоний ресурсларига ёки текширилатган объектнинг даромадлари ва харажатларига оид функцияларнинг бажарилишига сифат ва миқдор жиҳатидан баҳо беришни назарда тутилади.

Самарадорлик аудитида муҳимлик принципи пул баҳосини, шунингдек, ҳисоботдан фойдаланувчиларнинг мажбуриятлари ва манфаатларини акс эттирувчи таҳлил соҳалари муносабати билан қулланилади.

Мухимликка, айтайлик қонунбузарликларнинг ижтимоий ёки иктисодий таъсири нуктаи назаридан баҳо берилиши мумкин. Шу боис, муҳимлик даражасига баҳо бериш аудиторнинг тижорат банкидаги бошқариш тартиби ҳақида Кенгашга ахборот бериш йўли билан ҳисобдорликка кўмаклашиш мажбурияти билан боғлиқ.

Яъни, муҳимлик даражасидан:

- биринчидан, текширувни режалаштириш пайтида, алоҳида аҳамият берилиши лозим бўлган муҳим, нотипик хатоли моддалар ва ҳисобварақларни аниклаш учун;
- иккинчидан, тупланган аудиторлик далилларига баҳо бериш учун;
- учинчидан, аудит натижаси тугрисида қарор қабул қилиш учун фойдаланиш мумкин.

Бу босқичда аудитор бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимлари ҳақида аудитни режалаштириш ва аудитни ўтказишга нисбатан оқилона ендашувни ишлаб чиқиш учун етарли тасаввур ҳосил қилиши лозим. Аудит рискига баҳо бериш ва мазкур рискни мумкин қадар камайтириш учун зарур аудит муолажаларини ишлаб чиқиш учун аудитор профессионал мушоҳададан фойдаланиши зарур.

Режалаштириш босқичида, коида тарикасида, умумий фаолият урганилади ва асосий тизимлар ёки назорат тизимининг лаёқатсизлиги қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигига баҳо берилади. Рискларга баҳо бериш текширув объекти фаолиятини яхшилаш йўллари ҳақидаги дастлабки хулосаларга олиб келиши, шунингдек аудитнинг самарадорлик даражасини ошириши мумкин.

Айни вақтда, аудиторлар текширилаётган объект фаолияти билан боғлиқ булмаган, лекин аудит ўтказиш жараёнига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган рискларни ҳам ҳисобга олишлари лозим.

Хабардорлик — аудитордан уз ҳисоботини фойдаланувчилар талқин қилишига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омилларни яхши билишни

талаб этади. Бу аудитордан ижтимоий ёки иктисодий сиёсатнинг жорий масалаларини билишни тақозо этади.

Шу боис, аудитор уз фаолиятида ноурин қарорлар қабул қилинишига йўл қуймаслик учун мазкур омилларни ҳисобга олиши лозим. Зеро, реал ёки келтириб чиқарилган ноҳолис қарорлар аудитор функцияларининг мустақиллиги ва объективлигига хавф солади.

Хабардорлик текширув ҳажмини белгиловчи муҳим омиллардан биридир. Шу билан бир қаторда, агарда аудиторлар маълум бир йуналишда маълум бир фаолиятдаги маълумотлардан хабардор бўлсалар ҳам мазкур масалаларни текшириш ҳажмини чиқармасликлари лозим.

Аудит ўтказиш имкониятига баҳо бериш — самарадорлик аудитида иш ҳажмини аниқлаш асосий принципларининг иккинчи босқичидир. Шу билан бирга ушбу имконият меъёрий ҳужжатларда белгиланган ваколатлар асосида аниқланиши мақсадга мувофиқдир.

Чунки ички аудит хизмати назорат тадбирларини амалга оширишда фойда бериши мумкин бўлган ахборотни йиғиш ва унга ишлов бериш имкониятига эга бўлиши лозим. Бунда мазкур ваколатлар ижро этилиши барча учун мажбурий бўлган қонун ҳужжатлари ва меъёрий ҳужжатларда акс эттирилган бўлиши керак.

Аниқлилиқ ва объективлик - аудитор уз ҳулосасини тузиш вақтида фойдаланиши мумкин бўлган бошланғич ҳужжатлар, бухгалтерия ҳисоботлари ва бошқа маълумотларга асосланиши керак. Объективлик аудитор уз ишини бажариш вақтида ва қонун ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқ олинган маълумотлар асосида ҳулоса чиқариш чоғида амал қилиши лозим бўлган мажбуриятлардан биридир.

Меҳнат ресурслари ва бюджет - текширилаётган объект фаолиятини текшириш учун зарур билим ва (ёки) қуникмалар ва қабул қилинган стандартлар асосида меҳнат ва молиявий ресурсларни мавжудлигини назарда тутати. Агар аудитор тегишли қуникмаларга эга қомандани жамлай олмаган бўлса, масала аудит ҳажмидан чиқарилиши лозим.

Шунинг учун ҳам самарадорлик аудитининг муфассаллаштириш даражаси юқори эканлигини инобатга олиб, аудитор хар бир масалани муҳимлик ва бажарилган ишларнинг таннархи нуқтаи назаридан урганиши лозим.

Ишончлилик: режалаштириш ва ҳисоботлар бериш - аудит хажми юзасидан қарорлар самарадорлик аудити жараёнида қабул қилиниши мумкин, лекин, умуман олганда, улар ишнинг икки асосий босқичи — режалаштириш ва ҳисоботлар бериш босқичларини қамраб олиши мақсадга мувофиқ. Текшириш босқичи якунланиб, ҳисоботлар бериш босқичи бошланиши билан аудитор хулоса мазмуни аудит ҳажмлари ва мақсадларига мувофиқ эканлигига ишончи қомил бўлиши керак.

Чунки, аудитор таъминлаши мумкин бўлган аудитнинг ишончлилик даражаси аудит мақсадлари, далилларнинг ишончлилиги, шунингдек, аудитор томонидан амалга оширилган аудит хажми билан бевосита боғлиқ. Аудит хажми қанча кенг бўлса, аудитор ишончлиликнинг юқори даражасини таъминлаш учун шунча кўп иш қилиши талаб этилади.

Шунинг учун ҳам, аудит хажми билан ишончлилик даражасининг узаро нисбати аудитни режалаштириш чоғида кўриб чиқиши лозим. Бу анча оғир иш, чунки аудитор ишнинг асосий қисми амалга оширилмагунча ишончлилик даражаси ҳақида ахборотга эга бўлмайди. Шу боис, аудит хажми ҳақида қарор қабул қилиш текширув объектини яхши билиш негизида пухта профессионал хулоса чиқаришни тақозо этади. Мазкур билимлар аудитор аудитнинг хажми ҳақида тугри хулоса чиқариши учун жуда муҳим.

Ишончлилик муаммолари муҳим аҳамият касб этишининг сабабларидан бири шундаки, иш самарадорлиги аудити анъанавий аудит қамраб олувчи молиявий транзакциялар масалаларини четлаб ўтади ва раҳбарият фаолияти масалаларини урганади.

Ҳисоботларда фактларнинг одилona ва мувозий акс эттирилиши текширув объекти билан яхши профессионал муносабатлар сакланишига

имконият яратадики, аудиторнинг биргаликдаги фаолиятни давом эттириш хакида бу кайгуриши мажбуриятининг муҳим жиҳатидир. Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, хулоса қилиш мумкинки, тижорат банклари ички аудит хизматининг иш режаси ўзининг таркибига кўра, асосан, йиллик иш режаси графигидан, текширилиши керак бўлган йуналишлар дастуридан ва текширув жараёнида урганилиши керак бўлган саволномалар тупламидан иборатдир. Аммо, иш режаси ўзининг моҳиятига кўра, текширувнинг асл мақсади нима эканлиги ҳамда аудиторлардан кутилаётган натижалар йуналишлари тўғрисида умуман ёритилмаган.

Аудит натижалари бўйича банк фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида, аудит текширувини олиб бориш жараёнида асосий эътибор банкнинг ички назорат томонидан аниқланган ўзилишларни бартараф этишга эмас, балки, аксинча, фаолият жараёнида йўл қўйилган камчиликларни ҳамда унга йўл қўйган айбдор шахсларни аниқлашга қаратилган.

Шунинг учун ҳам, халқаро амалиётдан келиб чиққан ҳолда шунини айтишимиз мумкинки, аудиторлик текширувига тайёргарлик қилиш жараёни аудитда ута муҳим босқич бўлиб, у иш режанинг асосий қисmini ташкил қилади. Ички аудит хизмати раҳбарияти, аудит текширувига тайёргарлик қилиш жараёнини маълум бир мезонлар асосида умумийлаштириши ва режалаштириш стандартини ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир.

Бизнинг фикримизча, режалаштириш стандарти ўзининг моҳиятига кўра, биринчидан, текширув режасини тузиш жараёнида филиаллар фаолияти билан олдиндан чуқурроқ танилиши принципларини ўз ичига қамраб олган бўлиб, бу ерда филиалнинг молиявий ҳужалик фаолиятини таҳлил қилиш ва унинг умумбанк фаолиятида тутган ўрни таҳлил қилиниши лозим.

Иккинчидан, аудит жараёнида фойдаланиши мумкин бўлган кўрсаткичларнинг мезонларини аниқлашга катта эътибор қаратилиши лозим.

Чунки, бизнинг назаримизда, муҳимлик принципнинг аудитдаги аҳамияти ва долзарблиги қуйидаги бир неча сабаблар билан изохланади, яъни муҳимлик принципи:

- барча муҳим ахборотлар тула ёритилишини талаб қилган ҳолда, аҳамиятсиз тафсилотларни эътиборга олмасликка имкон яратади.

- баланс суммаси ва тузилишига, молиявий натижаларга бухгалтерия ҳисоби муайян объектлари қийматининг таъсирини аниқлаш имконини беради.

- барча муҳим ахборотлар тула келтирилишини, молиявий ҳисобот ҳақидаги аудиторлик хулосасида барча муҳим жиҳатлар ёритилишини талаб қилади.

Учинчидан, олдиндан олинган маълумотлар таҳлили асосида аудиторлик текширувининг тури ва мақсадини аниқлаш, ҳамда бунинг натижасида аудит объектини танлаш принциплари киритиш орқали, аудит жараёни билан боғлиқ рискларни аниқлаш масалаларини тула таҳлил қилган ҳолда уларни аудит жараёнига таъсирини минималлаштиришга эришиши мақсадга мувофиқдир.

Туртинчидан, аудитнинг тури ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда, лозим бўлган қандай ресурсларни жалб қилиш, текширув вақтини урнатиш принциплари аудиторлик текшируви самарадорлигини баҳолашнинг омили бўлиб хизмат қилади.

Бешинчидан, аудит мақсади ва критерияларидан келиб чиққан ҳолда, аудит саволномаларини тузиш жараёнида асосий эътиборни текширув объектларига эмас, балки текширувнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда, ички назорат тизими фаолиятини баҳолаш, ҳамда ҳаракатлар кетма кетлигини таъминлаган ҳолда, ички назорат тизимидаги камчиликларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш борасидаги таклифларни ишлаб чиқишга қаратиш керак.

Хулоса ва таклифлар.

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир соҳа, тармоқ каби банкларнинг ҳам ўз фаолиятини ҳар томонлама ривожлантириб такомиллаштириб боришлари талаб қилинади. Банклар айниқса бу борада иқтисодиётнинг қон томири сифатида мавжуд иқтисодий муносабатлар, тўлов тизими, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги молиявий муносабатларни тартибга солиб туради. Бунда инвесторлар (банк таъсисчилари) бевосита тижорат банки фаолияти натижасида топилган фойдани ҳақиқатда адолатли тақсимланганлиги ҳамда фаолият доирасида ишончли ахборотлар билан таъминланаётганларига ишониши учун аввало банк актив ва пасивлари аудитини амалга ошириши лозим.

Бизнеснинг асосий йўналишларини оптималлаш учун махсус билим ва технологиялардан фойдаланиш зарур бўлганида. Ташкилот ходимлари билимдонлик билан ҳал қила олмайдиган муаммолар туғилади. Бу тамомила нормал ҳолатдир. Ҳатто дунёдаги йирик ва қудратли компаниялар ҳам бундай ҳолларда аудиторлар хизматларидан фойдаланишади. Маъмурият ташкилот фаолиятининг натижаларидан жиддий ташвишга тушганида аудитор таклиф қилинади. Бунда буюрмачининг реал муаммолари устида синчковлик билан ва жуда аниқ ишлаш талаб қилинади.

Ушбу илмий иш натижасида куйидаги якуний хулосаларга келинди:

- Аудит атамаси лотинча «audit» эшитмоқ сўзидан олинган бўлиб, турли мулк шаклидаги корхона ва ташкилотларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш, молиявий - ҳисоботларининг ҳаққонийлигини текшириш жараёни эканлиги;

- Базель қўмитасининг тавсиялари Қўмига аъзо давлатлар банк тизимлари фаолиятининг кўп йиллик тажрибасига асосан ишлаб чиқилгандир.

Бу ерда самарали ички назорат тизими банкларнинг ишончли фаолиятини ҳамда бутун молия тизими барқарорлигини таъмишлаши зарурлиги кўрсатилган;

- молиявий ҳисобот халқаро стандартлари қўмитасининг талқинига кўра, келтирилмаганлиги ёки нотўғрилиги натижасида фойдаланувчининг молиявий ҳисоботга асосланган иқтисодий қарорига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ахборот муҳим ахборот эканлиги;

- аудитор таъминлаши мумкин бўлган аудитнинг ишончлилиқ даражаси аудит мақсадлари, далилларнинг ишончлилиги, шунингдек, аудитор томонидан амалга оширилган аудит ҳажми билан бевосита боғлиқ эканлиги;

- аниқлилиқ ва объективлиқ - аудитор ўз хулосасини тузиш вақтида фойдаланиши мумкин бўлган бошланғич ҳужжатлар, бухгалтерия ҳисоботлари ва бошқа маълумотларга асосланганлиги;

- аудиторлиқ текширувининг ҳажми деганда, ўтказилиши лозим бўлган аудиторлиқ муолажалари сони ва даражасига тўлақонли аудиторлиқ текшируви ўтказиш, аудиторлиқ хулосаси тузиш учун зарур вақт сарфига ҳамда мутахассислар сони ва таркиби эканлиги;

Юқоридаги хулосаларга асосланган ҳолда қуйидаги *таклифлар*ни киритишимиз мумкин:

Биринчидан, тижорат банклари актив ва пассивлари аудитида аудиторлар томонидан илк эътибор касса ва унга тенглаштирилган маблағларга қаратилади. Бунда аввало аудиторлар аналитик ҳисоб маълумотларини йиғиш ва шу орқали касса активлари таҳлилини ўтказса мақсадга мувофиқ;

Иккинчидан, тижорат банклари актив ва пассивлари аудитида аудиторлар тижорат банки учун энг даромадли актив кредит ва лизинг операциялари бўлиб, бунинг аудитини ўтказиш ўта мураккаб ва синчковликни талаб қилади. Бунда асосан урғу кредит фоизларидан келадиган даромадлари бўйича таклиф қилинаётган муддати ўтган кредитлар бўйича фоизларнинг ҳисобланиши, суд жараёнига ўтказилиши амалиётлари ҳамда балансдан ташқари ҳисобварақларда уларнинг акс эттирилиши тўғрисидаги ҳужжатларни расмийлаштирилишини обдон текшириш;

Учинчидан, кредитларни қайтариш графиги ҳамда унинг муддатли мажбуриятнома билан мослигини текшириш;

Тўртинчидан, кредитларга фоиз ўстирмаслик мақоми берилиши билан боғлиқ амалиётларни тўғри расмийлаштирилишини текшириш;

Бешинчидан, омонатларни жисмоний шахслар ҳисобварақларига келиб тушиши амалиётини ўрганиш;

Олтинчидан, мижознинг асосий талаб қилиб олингунча ҳисобрақамига пул маблағларининг келиб тушушини, жумладан, инкассация орқали нақд пул маблағлари тушумини текшириш;

Еттинчидан, асосий воситаларнинг баланс қиймати ва унга ҳисобланадиган амортизация суммаларини харажат ҳисобрақамига ўтказилишини тўғри расмийлаштирилишини текшириш;

Саккизинчидан, тижорат банклари актив ва пассивлари аудитида нокумулятив ва кумулятив акциялар ҳисоби ҳамда бирлашган озчилик акциялар эгаларининг қўшилган корхоналардаги улушлари ҳисобини синчковлик билан аудит қилиш лозим;

Тўққизинчидан, кредитлар бўйича ташкил қилиниши лозим бўлган резервлар ҳисобини тижорат банк харажатига тўғри олиб борилса, тижорат банки акционерлари манфаатлари учун фойдалироқ бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон банклар тизимида ҳам ички аудит иш фаолиятини ташкил этиш ва такомиллаштиришда халқаро стандартлардан фойдаланилганда мақсадга мувофиқ бўлади, деган фикрдамиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси «Фуқоралик Процессуал Кодекси», Т.: Ўзбекистон, 1996 йил 29 август.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги қонуни, Т.: Ўзбекистон, 1995 йил 21 декабр.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонуни, Т.: Ўзбекистон, 1996 йил 25 апрел.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги қонуни, Т.: Ўзбекистон, 1992 йил 9 декабр.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги қонуни, Т.: Ўзбекистон, 1998 йил 24 декабр.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Баҳолаш фаолияти тўғрисида»ги қонуни, Т.: Ўзбекистон, 1999 йил 19 август.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, Халқ сўзи, 2005 йил 15 июн
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Марказлаштирилган манбалар ҳисобига қурилишни ташкил этиш, молиялаштириш ва кредитлаш тартиби тўғрисида»ги Низоми, Халқ сўзи, 2003 йил 13 сентябр.
9. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т.: «Ўзбекистон», 2009 йил. - 566.
10. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. - Т.: Ўзбекистон, 2005. - 528б
11. Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари». - Т.: Ўзбекистон, 1998. - 682б.
12. Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» - Т.: Ўзбекистон, 1999. - 78б.
13. Каримов И.А. «Озод ва обод ватан, эркин ва фаравон ҳаёт - пировард мақсадимиз». - Т.: Ўзбекистон, 2000. - 528 б.
14. Бабич А.М. «Финансы, денежное обращение кредит» М.: 2000 г. Изд. ЮНИТИ-ДАНА 682 стр.
15. Виноградова Т.Н. «Банковские операции» М.: 2001 1-Том. 350 стр.
16. Галицкая С.В. «Деньги, кредит и финансы» Москва 2002 г. Изд. Экзамен стр. 221.
17. Данилевский Ю.А. Финансовый контроль и аудит в современных условиях, журнал бухгалтерский учет, стр - 4 - 7.
18. Дробозиной Л.А. Финансы, денежное обращение, кредит. Под ред. Москва «Финансы» 1997 г.
19. «Деньги и кредит» №2 1998 г.
20. Жарковская Е.П. «Банковское дело» 2-Том, М.: 2004. Изд. Омега. 438

стр.

21. Жуков Е.Ф. «Деньги, кредит и банки» Издательство ЮНИТ 199 стр.

22. Козлова. Е.П.»Бухгалтерский учет в коммерческих банках»

23. Лаврушина О.И. «Управление деятельностью коммерческого банка» М.: 2003 г. Издательства ЮРИСТ. 475 стр.

24. Лаврушина О.И. «Банковское дело» Финансы и статистика М.: 2001 Изд. ЮНИТ 650 стр.

25. Лаврушина О.И.«Банковское дело». Учебник, под ред. Москва.: Финансы и статистика - 1992 г. стр.420.

26. Лаврушина О.И. «Банковское дело». Учебник, под ред. Москва.: Финансы и статистика - 1998 г. стр. 515

27. Ленсис В. «Кредит и банки». Москва - 1994 г

28. Львов Ю.И.Банки и финансовый рынок.Санкт-петербург,1995 г.

29. Мокова О.М «Коммерческие банки и их операции».. Москва издательство объединение «ЮНИТКО» 1996 г.

30. Муллажонов Ф.М. «Ўзбекистон Республикаси банк тизими» Изд. Ўзбекистон. 275 стр.

31. Мери Элизабет Ворд «Управление рисками коммерческого банка». Учебное пособие. Рабочие материалы института «Экономического Развития Мирового банка».

32. Никольского Ю.Б. «Межбанковский кредит: дилинговые операции на рынке «коротких денег» Издательство «Принтлайн» Москва-1995

33. Ольшанский А.И. Банковское кредитование.

34. Панова Г.С. «Анализ финансового состояния коммерческого банка». Москва: Финансы и статистика - 1996.

35. Панова Г.С. «Кредитная политика коммерческого банка». Москва – 1997

36. Питер С.Роуз.«Банковский менеджмент» Москва - 1995 г. стр. 675

37. Рожджер Лерой Миллер, Девид Д. Ван Хуз «Современные деньги и банковское дело» М.: 2000 г. Изд. ИНФРА. 824 стр.

38. Свиридов О.Ю. «Деньги, кредит и банки» Москва Изд. Феникс 445 стр.

39. Смирнов А.Л., Красавина Л.Н.«Международный кредит: формы и условия.: Москва Издательство «КонсалБанкир» – 1995

40. «Сидельникова Л.Б. «Аудит коммерческого банка». Москва – 1996

41. Тавасиева А.М. «Банковское дело» М.: 2001. Изд. Юнити. 854 стр.

42. Триф А.А. «Инвестиционная и кредитная деятельность коммерческих банков». Москва, «Экономика» - 1997.

43. Чжен В.А. “Пул ва молия бозорлари”. Тошкент – 1996
44. Черкасов В.Е. «Банковские операции» Финансовый анализ М.: 2001г. Изд. Консалт банкир. 285 стр.
45. Шарифхужаев М., Ўлмасов А. «Иқтисодиёт назарияси». Тошкент - Мехнат - 1995.
46. Шелпаев Ф.Н. «Финансы, деньги кредит» М.: 2000. Изд. ЮРИСТ. 782 стр.
47. Юрайт М. «Финансы, денежное обращение и кредит» М.: 2004 г. 278 стр.
48. Basel Committee on Banking Supervision. Consultative
49. Document The New Basel Capital Accord. January 2001. 61.Auerbach, Robert. D. "Money, banking and financial markets"
50. 2nd ed.-New York. Mac. Publ.Comp. 2000 y.
51. Blach Tyrone. "Money and banking..." 1999 y.
52. Jonson Ivan C, Roberts, William W. "Money and banking..."
53. Klein, John J. "Money and Economy"-2nd. Ed. New York, 1999 y. 296p.
54. Makinen, Gail E. "Money Banking and Economics Activity". New York, 2001 y.
55. Anna J. Schwartz "Do Currency Boards Have a Future?",
56. London, The Wincott Foundation 1992.
57. Exchange arrangements - 2000, Washington, Published for the World Bank.
58. International Financial Statistics, February 2002, IMF, Washington.
59. Michael Melvin "International Money and Finance", USA, 1997 by Addison-Wesley Educational Publishers Inc.
60. "Monetary Policy Frameworks in a Global Context", Edited by Lavan Mahadeva and Gabriel Sterne, 2000 Bank of England. 65.Peter Bond "The Monetary and Financial System", London, COPYRIGHT - PETER BOND 1990.
61. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш - давр талаби. Президент Ислом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.
62. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 16 йиллигига бағишланган йиғилишда сўзлаган маърузаси// Халқ сўзи, 2008 йил 5 декабрь.

63. Асосий мақсадимиз - юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 15 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 8 декабрь.

64. Ўзбекистон Республикасини 2008 йилнинг тўққиз ойида ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари тўғрисида // Халқ сўзи, № 229, 2008 йил 25 ноябрь.

65. Ходжаев Б.А. Методологические аспекты обоснования экспортного потенциала как фактора эффективности внешне экономической деятельности // Бозор, пул ва кредит - 2002.- №3.- С. 33-39.

66. Ходжаев Б.А., Рахманкулова Н. Особенности региональной экономической интеграции в Юго-Восточной Азии // Бозор, пул ва кредит, 2007. - №3. - С. 21-25.

67. Жумаев Н.Х. Глобализация жараёнининг миллий валюта сиёсатига таъсири // Бозор, пул ва кредит, 2006, 10-сон, 38-41 б.

68. Жумаев Н.Х. Ўзбекистонда валюта муносабатларини тарғибга солиш методологиясини такомиллаштириш.-Т.:Fan va texnologiya,2007-232 б.

69. Жумаев Н.Х., Юлдашев М. Жаҳон молиявий инқирози // Фан ва турмуш, № 6, 2008. - 26 б.

70. Жумаев Н.Х. Хошимов Э.А. Жаҳон молиявий инқирози Ўзбекистон нигоҳида // Биржа-эксперт, №1, 2009. - 3-7 б

71. Интернет сайтлари:

www.cbu.uz;

www.ecb.int;

www.federalreserve.org

www.imf.org;

www.worldbank.org;

www.alokabank.uz.